

SÁMEDIGGI

ÁIMMAHUŠŠAN

Sametingsmelding om samisk kulturminnevern

Revidert 2025

Sámediggediedáhus X Sametingsmelding

Sisdoallu / Innholdsfortegnelse

1. Innledning	3
1.1 Målsetting - kunnskapsbasert og framtidsrettet kulturminnepolitikk.....	3
2. Rammebetingelser	4
2.1 Nasjonal rett.....	4
2.2 Internasjonal rett.....	6
2.3 Organiseringen av kulturmiljøforvaltningen.....	7
2.4 Frivilligheten og kulturinstitusjonene.....	7
2.5 Samfunnsendringer og påvirkningsfaktorer.....	8
3. Metode	8
3.1 Urfolkskunnskap.....	9
3.2 Forskningsmiljøenes kunnskapsproduksjon.....	10
3.3 Skriftlige kilder.....	10
3.4 Naturvitenskap og teknologi.....	11
3.5 Seremonier og repatriering.....	13
4. Bygningsvern og fartøyvern	14
4.1 Samisk bygningsvern.....	14
4.2 Fartøyvern/båtarv.....	18
5. Arkeologiske kulturminner	20
6. Helligsteder	27
7. Våre forfedres etterlevninger, graver og gravgods	31
7.1 Samisk gravskikk.....	31
7.2 Kunnskapspotensial.....	32
7.3 Innsamlingshistorikk og lokalisering.....	32
7.4 Forvaltning og myndighet.....	33
7.5 Erfaringer og utfordringer.....	34
8. Kommunikasjon og formidling	35
8.1 Digitalisering av samiske kulturminnedata.....	35
8.2 Dokumentasjon og lokalt engasjement.....	36
8.3 Formidling, skjøtsel og tilrettelegging.....	37
9. Kulturlandskap i jordbruket (UKL)	39
10. Forvaltningsområder og samarbeid	42
10.1 Ny kunnskap om samisk bosetting i sør.....	42
10.2 Nordisk samisk kulturminnevern og internasjonalt arbeid.....	43
10.3 Todelt forvaltning og ansvarsfordeling.....	43
11. Økonomiske og administrative konsekvenser	45

1. Innledning

Samiske kulturminner er vår historie. De er spor etter samisk bruk, bosetting og tilstedeværelse. De formidler kunnskap om våre forfedres livsvilkår, ressursbruk, trosforestillinger og landskapstilpasninger. Det kan for eksempel være gammetufter, ildsteder, bolighus, stabbur, urgraver, kirkegårder, fangstanlegg, offersteder og hellige fjell, sennagressteder og lekeplasser for barn. Samiske kulturminner er også muntlige fortellinger og joik knyttet til bestemte plasser. Mangfoldet av samiske kulturminner i Sápmi forteller om en langvarig og variert bruk langt tilbake i tid. Kulturminner er en sentral del av og en viktig forutsetning for kunnskap om samisk utmarksbruk – meahcásteapmi.

Sametinget har forvaltningsansvar for samiske kulturminner og samisk bygningsvern i hele landet. Den samiske kulturarven er en viktig verdi i seg selv. I tillegg er de samiske kulturminnene og kulturmiljøene en viktig del av Sametingets urfolksforvaltning. De er grunnlag for kunnskaps- og identitetsbygging, for opplevelse og bruk, og legger premisser for all arealplanlegging og inngrep i landskapene. Kulturminnene skal forvaltes på grunnlag av egen historie og egne verdier og utgjør et vesentlig kunnskapsgrunnlag i arbeidet med å sikre samiske rettigheter til arealer og naturressurser. Kunnskap om kulturminner og spor etter tidligere landskapsbruk er en forutsetning for god urfolksforvaltning med mål om å sikre en bærekraftig arealforvaltning og næringsvirksomhet i de samiske områdene.

Endringer i rammevilkår, kunnskapsgrunnlag, teknologi og i samfunnet generelt, påvirker det samiske kulturminnevernet. Det samme gjør endringer i lovverket, som endringa i fredningsgrensa for samiske kulturminner. Viktige faktorer som påvirker vår kulturarv er eksempelvis, urbanisering, reiseliv, friluftsliv, industri og klima. I tillegg økes og endres kunnskapsgrunnlaget gjennom nye metoder og ny teknologi.

Overføring av oppgaver fra Riksantikvaren i 2020 har ført til økt ansvar for Sametinget. Videre er et større digitaliseringsarbeid igangsatt av Riksantikvaren. En framtidretta kulturminneforvaltning trenger effektiv informasjonsflyt mellom instanser og databaser.

De store nasjonale registreringsprosjektene i tiårene etter andre verdenskrig hadde generelt lite fokus på samiske kulturminner. I dag ser vi imidlertid en jevn økende tilkomst av arkeologiske kulturminner og ny kunnskap som følge av arbeidet til forvaltningen og ulike forsknings- og dokumentasjonsprosjekter. Likevel er skjevheten i tilgang på opplysninger og data om samiske kulturminner fortsatt markant og merkbar. Behovet for tilgjengelige kulturminnedata aktualiseres i særlig grad av det økende presset på arealer som ikke tidligere har vært berørt av inngrep. Når kraftlinjer, vindkraftverk og mineralindustri skal etableres i områder langt fra veger og annen infrastruktur, mangler vi derfor grunnlagsdata. Med økt press på nye områder øker også behovet for mer kunnskap om de samme områdene. Et godt kunnskapsgrunnlag er avgjørende for Sametingets mulighet til effektivt å ivareta lovpålagte oppgaver i kulturminneforvaltning og arealplanlegging.

Sametinget har gjennomført et omfattende dokumentasjons- og registreringsprosjekt av automatisk freda samiske bygninger. Som følge av dette er det i dag registrert omkring 900 freda samiske bygninger. Det høye antallet automatisk freda bygninger, den generelle økningen av kjente arkeologiske kulturminner og ulike forskningsprosjekter bidrar til kunnskaps- økning, men også til nye utfordringer for forvaltningen både faglig og ressursmessig. Bygningsvernprosjektet har gitt Sametinget god oversikt over freda samiske bygninger og hvilke utfordringer som er forbundet med forvaltning og vedlikehold av disse i kommende tider. Her gjenstår likevel mye arbeid. En lignende helhetlig kartlegging finnes ikke for arkeologiske samiske kulturminner, selv om det er gjennomført noen større registreringer av arkeologiske samiske kulturminner i forbindelse med større forsknings- og utbyggingsprosjekter.

Sametingets kulturminneforvaltning har utstrakt direktekontakt med både kommuner, private utbyggere, eiere av freda bygninger og lokalbefolkning. Kulturminneforvaltningen er gjerne den første og eneste befattningen mange har med Sametinget. Kontakten med publikum, utbyggere og kommuner er viktig for Sametinget. Den gir oss et godt utgangspunkt til å fange opp hva som er viktig for kommuner og lokalsamfunn og til å formidle både samisk kulturhistorie og Sametingets arbeid.

1.1 Målsetting - kunnskapsbasert og framtidrettet kulturminnepolitikk

Sametingets hovedmålsetting i kulturminneforvaltningen er å ivareta og synliggjøre samiske kulturminner og kulturmiljøer på grunnlag av egen historie og egne verdier, med utgangspunkt i kulturminnenes betydning for identitet og samfunnsbygging. Kulturminner refererer til alle spor etter menneskelig aktivitet i vårt fysiske miljø. Dette inkluderer både synlige og usynlige spor fra tidligere tider, som hustuffer, graver, bygninger, gjenstander, arkeologiske funn, og steder knyttet til historiske

hendelser, tro eller tradisjoner. Kulturmiljø er områder hvor flere kulturminner inngår i en større sammenheng eller helhet. Et kulturmiljø kan være et boplassområde, et fiskevær, gravfelt, infrastruktur og boliger, eller samling av ulike typer kulturminner. Også naturelementer med kulturhistorisk verdi kan være en del av et kulturmiljø. Økt kunnskap om samiske kulturminner, bosetting, landskapsbruk og historie bidrar til å styrke samisk samfunnsbygging, både i de enkelte lokalsamfunnene og i samfunnet generelt.

Vern og forvaltning av samiske kulturminner er en viktig del av Sametingets virkeområde.

I arbeidet med å forvalte vår egen fortid og historie skal Sametinget legge hovedpremissene. Sametinget skal forvalte samiske kulturminner og kulturmiljøer på en måte som bidrar til å styrke og videreføre samisk kultur. Dette vil være innenfor folkeretten, og i tråd med at Sametinget skal gis økt innflytelse når det gjelder avgjørelsesmyndighet i saker som er av særlig betydning for den samiske befolkningen.

Forskningsbasert kunnskap og dialog med forskningsmiljøer utgjør en viktig basis i samisk kulturminneforvaltning. Videre er urfolkskunnskap generelt og kulturelle og åndelige tradisjoner som fortsatt er i aktiv bruk et viktig fundament. Slik kunnskap er også nedfelt i samiske kulturmiljø og har verdi langt utenfor samiske samfunn, og er for eksempel aktuell å bruke i debatten om klimaendringer.

2. Rammebetingelser

Vern og bruk av samiske kulturmiljø er grunnlag for kunnskap om samisk fortid og historie og slik viktig for bevaring og utvikling av samisk kultur og identitet. Samiske kulturmiljø er spor etter menneskelig handling og kilder om samisk samfunnsliv, og legger derfor også viktige premisser for hvordan vi bruker land og ressurser framover. Sametingets kulturmiljøforvaltning er derfor også en viktig aktør for dokumentering av opparbeidede samiske landrettigheter og for planer og tiltak som endrer bruken av arealer eller utmark.

I dette kapitlet blir det gitt en omtale av rammene for Sametinget sitt arbeid med vern og bruk av samiske kulturmiljø. Disse rammene følger av nasjonal og internasjonal rett, organisering av forvaltningen, frivillighetens og kulturinstitusjonenes rolle og overordnede samfunnsendringer som påvirker samiske kulturmiljø.

2.1 Nasjonal rett

Samiske kulturminner fra tida fram til og med 1917 er automatisk fredet etter kulturminneloven fra 1978 (§ 4). Fram til 2018 var det en 100-års fredingsgrense for samiske kulturminner. Endringen til en fast årstallsgrense ble til for å komme i forkjøpet den steke økningen av fredede kulturminner ut over 1900 tallet som en flytende 100-årsgrense ga. 1917 er valgt som årstallsgrense både for å ikke endre fredningsstatusen til samiske kulturminner ved innføringen av en fast grense, og fordi 1917 er året for det første samemøtet. Samemøtet kom i stand på grunn av økende press på det samiske samfunnet gjennom fornsking, arealpress og sterkere regulering av reindrifta, og er derfor uttrykk for et tidsskille i det samiske samfunnet.

Sametinget har etter ansvarsforskriften til kulturminneloven samme myndighet som fylkeskommunene. Myndigheten omfatter å sikre at det ikke gjøres inngrep automatisk freda samiske kulturminner (§§ 3 og 6) uten tillatelse (§ 8). For å kunne ivareta oppgaven med å sikre samiske kulturminner har Sametinget myndigheten til å undersøke ved registreringer og gi tillatelse med vilkår om blant annet undersøkelser ved arkeologiske utgravinger av kulturminner (§ 9), samt vedlikeholde, granske og pleie mv. kulturminne og kulturmiljø (§§ 11, 14 andre ledd og 21). Myndigheten omfatter også muligheten til å midlertidig vedtaksfredede samiske kulturmiljø (§ 22), fremme forslag om vedtaksfreding (§ 22), gi dispensasjon fra vedtaksfreding av bygninger og anlegg (§ 15a), samt å pålegge utbedring av skade på vedtaksfreda bygninger (§§ 16 og 18). Midlertidig fredning er et virkemiddel kulturmiljømyndighetene kan bruke i tilfeller der det er nødvendig å gi et kulturmiljø formelt vern for å unngå at viktige kulturmiljøverdier går tapt. Etter forvaltningspraksis blir virkemiddelet hovedsakelig brukt i tilfeller hvor det som følge av et pågående eller planlagt tiltak foreligger en akutt fare for at viktige kulturmiljøer går tapt hvis man følger de ordinære saksbehandlingsreglene. Selv om virkemiddelet ikke i seg selv gir et varig vern, er det viktig for å sikre at viktige kulturmiljøverdier ikke går tapt før man får anledning til å gjøre en vurdering av dem, og sikre verdiene gjennom fredningsvedtak, utgraving eller dokumentasjon

Sametingets myndighet til å gi tillatelse til å skade eller gjøre inngrep i automatisk fredede samiske kulturminner skjer i praksis på to måter.

Den ene måten er for tiltak som må ha en vedtatt arealplan etter plan- og bygningsloven. I de tilfellene blir tillatelse til inngrep eller skade gitt ved vedtak av arealplanen. Sametinget må derfor uttale seg til arealplanen der det bes om tilpasninger som ikke skader kulturminner eller eventuelt at det settes vilkår om undersøkelser i form av arkeologiske utgravinger og liknende som et avbøtende kunnskapsproduserende tiltak. Sametinget må videre varsle og reise innsigelse til arealplanen dersom hensynet til kulturminneverdiene ikke blir innarbeidet i planen. Sametingets kulturmiljøforvaltning er derfor sterkt delaktig i all arealplanlegging i hele det tradisjonelle samiske området.

Den andre måten Sametinget kan gi tillatelse til å skade eller ødelegge automatisk freda kulturminner er når det knyttes til mindre tiltak eller tiltak som ikke krever arealplan etter plan- og bygningsloven. Da må det søkes om slik tillatelse, som Sametinget så fatter avgjørelse etter.

Som kulturminnemyndighet er Sametinget under instruks og kontroll fra Klima- og miljødepartementet og Riksantikvaren. Sametinget har ment at dette er prinsipielt problematisk for et selvstendig politisk organ, og ut fra retten til selvbestemmelse samene har som urfolk. I 2007 ble det lagt fram en rapport om framtidig myndighet for samiske kulturminner fra en arbeidsgruppe med medlemmer fra Miljøverndepartementet, Arbeids- og inkluderingsdepartementet, Riksantikvaren og Sametinget. I spørsmålet om Sametinget sin myndighet skulle følge av lov eller forskrift var det ingen enighet i arbeidsgruppen mellom medlemmene fra Miljøverndepartementet og Riksantikvaren på ene siden og Arbeids- og inkluderingsdepartementet og Sametinget på andre siden. Spørsmålet var oppe til konsultasjoner i 2019 i tilknytning til arbeidet med overføring av dispensasjonsstyresmakten for automatisk freda kulturminner til fylkeskommunene og Sametinget. Heller ikke da ble det enighet om spørsmålet, men løsningen blei at det skulle utredes i en breiere gjennomgang av kulturminneloven, og omtales i stortingsmelding om kulturmiljøpolitikken (Meld St.t. 16, 2019-2020). Samtidig som Sametinget formelt er under instruks og kontroll av departement og direktorat i kulturmiljø saker, så har disse statlige myndighetene en konsultasjonsplikt etter sameloven kapittel 4 om alle avgjørelser de tar som berører samiske kulturmiljø. Dette medfører at staten har en ganske tvetydig rolle i kulturmiljøforvaltningen som overordnet myndighet med konsultasjonsplikt.

Sametinget konsulterte med Klima- og miljødepartementet om mandatet og sammensetning av utvalg for å utrede ny kulturmiljølov i 2022. Utvalget ga sin utredning 25. mars 2025. Kulturmiljøutvalget foreslår at Sametingets myndighet følger direkte av loven, men er delt i spørsmålet om hvem som er klageinstans for forvaltningsvedtak Sametinget tar. Fem medlemmer mener dette må Sametinget organisere selv, og fem andre medlemmer mener det må ligge til Riksantikvaren. Den myndighet Sametinget har etter kulturminneloven i dag blir videreført i forslaget, og i tillegg gis Sametinget myndighet til å vedtaksfredede overflate og konstruksjoner av blant annet jordfaste (arkeologiske), kulturminner, transportminner og bygninger og anlegg. Forslaget er også at forvaltningsmuseene (universitetsmuseene) fortsetter å forvalte samiske løse kulturminner som ligger til fellesskapet i Norge (gjenstander uten kjent eier fra tida fram til og med 1917). Det foreslås presisert i loven at forvaltningsmuseene må konsultere Sametinget etter samelovens bestemmelser ved overføring, avhending og kassering av løse kulturminner. Sametinget er også foreslått å gis avgjørelsesmyndigheten for oppbevaring, bruk og tilbakeføring av samisk skjelettmateriale etter at forvaltningsmuseet har gitt en forskingsfaglig vurdering og et råd til Sametinget.

Sammenlignet med andre land skiller kulturminneforvaltningen i Norge seg markert ut i ved at det er et eget urfolksparlament som har forvaltningsansvaret for samiske kulturminner. Det er Sametingets plenum som er delegert forvaltningsmyndigheten. Internt i Sametinget er myndigheten delegert til Sametingsrådet som igjen har delegert den daglige utøvelsen av myndigheten til Sametingets egen fagavdeling. Sametinget har egne kulturhistoriske fagansatte som både håndterer plansaker og bidrar til kunnskapsproduksjon og formidling. I eksempelvis Canada er dette arbeidet delt mellom føderale og provinsielle myndigheter. Det foregår der et kontinuerlig arbeid for å tilpasse lovverket for å bedre ivareta urfolks rettigheter. Lovgivningen på føderalt nivå er i dag lite enhetlig, men spredt på diverse ulike lover delvis for ulike deler av kulturarven og delvis geografisk. Lovverket på provinsielt nivå beskytter i varierende grad urfolkskulturarven, hvor hver provins har sin egen lovgivning. På New Zealand, som er et annet vestlig demokrati det er naturlig å sammenligne med, er kulturminneforvaltninga lagt til statlig nivå. Det er imidlertid etablert et tett samarbeid med ulike maorisamfunn som tas med i beslutninger i konkrete saker og det er også praksis for å integrere Maori-tradisjoner i forvaltningen av landarealene.

Posisjonen til Sametinget som et overordnet organ som representerer landets urfolk og samtidig er gitt myndighet i kulturmiljøforvaltningen for egne kulturminner og kulturmiljø er særegen. Når det gjelder kulturmiljøforvaltning og urfolk vises det derfor ofte til hva Sametinget i Norge har fått til som et forgangseksempel.

2.2 Internasjonal rett

FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter (SP) artikkel 27 verner spesifikt etniske, religiøse og språklige minoriteter mot inngrep i retten til å dyrke egen kultur og bruke eget språk. FNs menneskerettighetskomité har tolket artikkel 27 slik at den både gir grunnlag for positiv forskjellsbehandling og for retten til effektiv deltakelse i beslutningsprosesser som angår urfolk.

En effektiv deltakelsesrett strekker seg utover høringsuttalelser og er knyttet til at innholdet i beslutningene er et resultat av deltakelsen. Deltakelsesretten etter SP artikkel 27 er tolket i lys av SP artikkel 1 om retten til deltakelse for beslutninger som ikke bare berører interne forhold hos urfolksgruppen. Deltakelsesretten samsvarer derfor i stor grad med konsultasjonsretten som følger av ILO-konvensjonen nr. 169 om urfolk og stammefolk i selvstendige stater (ILO 169).

SP artikkel 27 må også tolkes dit at det ligger en plikt for staten å særlig vektlegge hensynet til urfolkets kulturutøvelse. Menneskerettighetskomiteen har i ulike saker tatt fram at det skal tas hensyn til ulike tiltak som ikke enkeltvis har en vesentlig negativ virkning på kulturen, men som likevel samlet kan undergrave retten til kulturutøvelse etter bestemmelsen. Når det først blir gjort en helhetlig vurdering av tiltak for å gjøre minst mulig skade, er det nærliggende å mene at staten også har en plikt til å vektlegge hensynet til kulturen som noe mer enn at det skal vurderes på linje med andre relevante hensyn. For samene følger den samme plikten også etter Grunnloven §108. Uten en vesentlig vektlegging legger ikke staten til rette for kulturutøvelsen som Grunnloven sier. Grunnloven §108 er da også forstått som en bindende retningslinje i forvaltningens skjønnsutøvelse og er inspirert av SP artikkel 27.

Det er bred internasjonal anerkjennelse av at urfolk har rett til selvbestemmelse etter SP artikkel 1. I 2018 avklarte også Høyesterett i plenum at samene har selvbestemmelse etter SP artikkel 1 og FNs erklæring om urfolks rettigheter (UNDRIP) artikkel 3 som uttrykk for internasjonal sedvanerett. Hva som er det nærmere innholdet i retten til selvbestemmelse for urfolk er under utvikling, men at det blant annet gjelder retten til å avgjøre i saker om interne forhold og retten til konsultasjoner for å oppnå et fritt og informert samtykke i saker som påvirker urfolk direkte, er det bred enighet om.

UNDRIP er ikke en rettslig bindende konvensjon, men blir i stor grad forstått å være uttrykk for internasjonal sedvane. Dette fordi den på de fleste områder har bestemmelser som vi også finner igjen i ulike konvensjoner eller fordi de av konvensjonenes ulike overvåkningsorgan har blitt utviklet og tolket slik de står i UNDRIP. UNDRIP har bestemmelser om urfolks kulturmiljø der de har rett til å bevare, verne og videreutvikle tidligere, nåværende og fremtidige kulturuttrykk, som religiøse, arkeologiske og historiske steder, gjenstander og menneskelige levninger. Staten skal også etablere effektive ordninger som er utviklet i samarbeid med urfolket for oppreisning, som for eksempel tilbakeføring av deres kulturelle eiendommer og menneskelige levninger som har blitt tatt uten deres frie og informerte samtykke (artikkel 11 og 12).

Det framforhandlede forslaget til Nordisk samekonvensjon (2017), som sametingene ikke har godkjent og statene derfor ikke har ratifisert, har også bestemmelser om kulturminner. I forslaget plikter statene å beskytte samiske kulturminner ved lov, og at Sametinget har en avgjørende rolle i forvaltningen enten alene eller i samarbeid med andre institusjoner.

I internasjonale konvensjoner om kulturminner og kulturarv er ikke urfolk viet direkte oppmerksomhet. Det har likevel vært en utvikling mot økt vekt på ulike interesser og gruppers deltakelse i bruk og forvaltning av kulturminnene. FNs konvensjon om vern av verdens kultur- og naturarv (Verdensarvkonvensjonen) har i sin ordlyd et ganske universelt syn på kulturmiljø der den tilhører hele menneskeheten. Urfolk har ikke en direkte plass i konvensjonsteksten, men i artikkel 5(a) heter det at statene skal: «Vedta alminnelige retningslinjer med sikte på at natur- og kulturarven skal ha en funksjon i lokalsamfunnet og integrere vernet av natur- og kulturarven i den alminnelige planleggingen». I 2007 vedtok FNs verdensarvkomité en tolkning av denne bestemmelsen hvor de ga uttrykk for at den betyr at det er en strategisk målsetting at lokalsamfunn aktivt deltar for å identifisere, forvalte og ivareta kulturarven. Med lokalsamfunn forstår verdensarvkomiteen urfolk, lokale grupper, myndigheter og interesseorganisasjoner med nærhet til kulturmiljøene.

Europarådets konvensjon om vern av den arkeologiske kulturarven (Valettakonvensjonen) har også en ganske universell forståelse av kulturmiljøets verdi ved at det er kilde for den felles europeiske hukommelsen. Formålet med Valettakonvensjonen er å verne den arkeologiske kulturarven som kilde til felles europeisk hukommelse og som verktøy for forskning, og at alle rester, gjenstander og spor etter menneskeheten fra tidligere epoker derfor skal ivaretas og undersøkes (artikkel 1). Statene er derfor forpliktet til å ha et rettslig vern av arkeologiske kulturmiljøer med regler for registrering, oppretting av verneområder, innrapportering til myndighetene ved funn av faste og løse kulturminner og tilgang for undersøkelser (Artikkel 2). Valettakonvensjonen pålegger med andre ord staten å ta vare på alle arkeologiske kulturmiljøer fra tidligere epoker, og sikre dem gjennom lovgivning. Konvensjonen kan derfor leses slik at det ikke bare er nok å ha et lovsystem som gjør det mulig å

ivareta kulturmiljøer, det skal også faktisk skje en bevisst bevaring og undersøkelse av arkeologiske kulturmiljøer som ikke lenger er funksjonelle elementer i samtiden (tidligere epoker).

Valettakonsjonen adresserer ikke interesser, grupper og etniske minoriteters kulturminner, men det at statene skal ha en lovgivning som gir mulighet til å ta vare på alle arkeologiske kulturminner fra tidligere epoker kan sies å bety at også urfolk sine kulturmiljøer skal omfattes av reglene. Lovgivningen kan derfor ikke være utformet slik at urfolks arkeologiske kulturmiljøer i praksis ikke har noen aktiv forvaltning og et aktivt vern.

Europarådets rammekonvensjon om kulturarvens verdi for samfunnet (Farokonvensjonen) legger sterk vekt på at kulturminnene blir til ved bruk og at de gis mening fra kulturarvfellesskap. Kulturarvfellesskapene som viktige aktører for mangfoldet av tolkninger og verdivurderinger, bruk og ivaretagelse av kulturmiljø betyr at de også aktivt skal delta i forvaltningen (art. 7 og 12c). Derfor er offentlige myndigheter forpliktet til å utvikle nye former for samarbeid med ikke-statlige frivillige organisasjoner og sivilsamfunnet i kulturmiljøforvaltningen (art. 11c-e). Selv om urfolk ikke er direkte nevnt i Farokonvensjonen er det nærliggende å forstå disse som en type kulturarvfellesskap som myndighetene aktivt skal legge til rette for medvirkning og deltakelse fra.

2.3 Organiseringen av kulturmiljøforvaltningen

Kulturmiljøforvaltningen er organisert med flere myndigheter på ulike nivå. Denne organiseringen legger rammer for hvordan samiske kulturmiljø blir forvaltet.

Den statlige organiseringen er på Klima- og miljødepartementet som overordnet myndighet og politikktvikler. Riksantikvaren har en direktoratsrolle med å formidle statlige prioriteringer og nasjonale interesser, samt stå for forvaltningsfaglige avklaringer. Riksantikvaren har også vedtaksmyndighet på flere områder. Forvaltningsmuseene (Universitetsmuseene) forvalter løse kulturminner (gjenstander og ting funnet tilfeldig eller ved arkeologiske utgravinger), og er myndighet for undersøkelser av kulturminner det er gitt tillatelse til å skade eller ødelegge. Dette er arbeid som forutsetter forskningsfaglig kompetanse fordi det må legges til grunn for å avgjøre hvordan undersøkelser skal foretas og for å tolke resultatene av undersøkelsene.

Fylkeskommunen og Sametinget har det meste av de utøvende forvaltningsoppgavene for henholdsvis ikke-samiske og samiske kulturmiljø.

Fordelingen av forvaltningsoppgavene mellom flere forvaltningsnivå og selvstendige politiske organ medfører at forvaltningen framstår som kompleks. Sametinget er innenfor kulturmiljøforvaltningen et selvstendig nasjonalt organ som har samme myndighet som regionale organ.

Samordningsbehovene og samarbeidsformene i kulturmiljøforvaltningen er store og tidkrevende, og særlig for Sametinget som skal operere på flere styringsnivå samtidig. Dette samarbeidet har fungert i form av praktiske avklaringer, men er i begrenset grad systematisert. På noen områder er det også uavklart hvem som er rette beslutningsmyndighet. Det gjelder særlig for beslutninger om tillatelse til å skade eller ødelegge automatisk freda jordfaste (arkeologiske) kulturminner som er tilknyttet så vel den samiske som ikke-samiske historien. Eksempler på dette er fangstanlegg og bergkunst. Sametinget har forsøkt å etablere avtaler med fylkeskommunene om grenseoppgangen mellom hvem som er rette myndighet til hva og hvor. Så langt har ikke fylkeskommunene ønsket å gjøre dette.

I Kulturmiljølovutvalgets forslag til ny kulturmiljølov (NOU 2025: 3) er samordningen og samarbeidet mellom kulturmiljømyndighetene foreslått regulert nærmere. Det er gjort både gjennom en allmenn bestemmelse om samordningsplikt, og konkrete bestemmelser om samarbeid mellom fylkeskommunene og Sametinget, og mellom fylkeskommunene, Sametinget og forvaltningsmuseene. Et sentralt forslag her er at fylkeskommunen og Sametinget kan avtale hvem som er ansvarlig myndighet i enkeltsaker og for typer av automatisk freda jordfaste (arkeologiske) kulturminner, og at de skal gi hverandre anledning til å uttale seg før det gis dispensasjon eller tillatelse i kulturmiljø som kan knytte til så vel den ikke-samiske som den samiske historien. Dersom fylkeskommunen og Sametinget ikke inngår slike avtaler avgjøres det av departementet eller Riksantikvaren. Kulturmiljølovutvalget har delt seg på midten i spørsmålet om slike avgjørelser skal tas av departementet eller Riksantikvaren.

2.4 Frivilligheten og kulturinstitusjonene

Deltakelsen fra frivillige foreninger og kulturinstitusjoner er en viktig del av arbeidet med vern og bruk av kulturmiljøer. Det handler både om hvilke verdier og meninger som tilskrives kulturmiljøet og om hvilken kunnskap som brukes for å forstå, ta vare på og bruke kulturmiljøene. Det å bruke

urfolkskunnskap for å registrere og vedlikeholde kulturmiljø er vanskelig å få til uten deltakelse fra frivillige aktører og foreninger med lokale nedslagsfelt.

For det samiske kulturmiljøvernet er det en utfordring at det samiske frivillighetsfeltet på dette området er svakt og lite organisert. Det er få foreninger eller organisasjoner som har det samiske kulturmiljøarbeid som sin sentrale oppgave. Det er også en utfordring at det er få samiske tradisjonshåndverkere å henvende seg til for vedlikehold og istandsetting av bygninger, båter og lignende. Dette betyr ikke at lokale sameforeninger og andre ikke har arbeidet med samiske kulturmiljø, men det er spredt og med liten kontinuitet.

Det som i det øvrige kulturmiljøarbeidet ofte skjer ut fra frivillige foreninger og aktørers initiativ, må i det samiske samfunnet ofte skje etter initiativ fra Sametingets kulturmiljøforvaltning. Det er ikke nødvendigvis noe som skaper grunnlag for langsiktig engasjement og eierskap som det samiske kulturmiljøarbeidet trenger for et godt vern og god bruk.

Når situasjonen med en samisk frivillighet innenfor kulturmiljøarbeidet er svakt og spredt blir samiske museums- og kulturinstitusjoner ekstra viktige for vern og bruk av samiske kulturmiljø. Sametinget har ansvar for bevilgninger til samiske museer og kulturinstitusjoner. Disse har som oppgave å arbeide med dokumentasjon og formidling av samisk historie og kultur. Hvordan dette arbeidet kan utvikles slik at det bidrar til å styrke arbeidet med samiske kulturmiljø må skje gjennom Sametingets styrings- og samarbeidsdialog med institusjonene.

2.5 Samfunnsendringer og påvirkningsfaktorer

Økt fart i samfunnsendringene påvirker muligheten til hvordan vi kan verne og bruke samiske kulturmiljø.

Klimaendringene utgjør både en direkte og indirekte trussel mot samiske kulturmiljø. Et fuktigere og varmere klima endrer vegetasjon, landskap og vedlikeholdsutfordringene for bygninger. Jordfaste (arkeologiske) kulturminner gror igjen, tas av erosjon og blir vanskeligere å lese i landskapet. Eksempelvis kan reindriftsamiske sommerboplasser, som ofte ligger i skoggrensa nært fjellbeitene, etter hvert bli liggende inne i tett skog. Det blir vanskeligere å forstå sammenhengen mellom landskap og kulturminner. Avbøtende tiltak for å redusere klimagassutslipp presser i sin tur ofte annen arealbruk som går ut over natur og kulturmiljø. Tydeligst merkes dette allerede med energiutbygginger. Et annet aspekt er at tradisjonell håndverkskunnskap knyttet til bygninger og fartøy er ofte tilpasset et klima og miljø som i dag er i rask endring. Dette vil skape metodiske utfordringer for bygningsvernet hvor tradisjonelle håndverksteknikker ikke nødvendigvis vil være tilstrekkelig for å ivareta den samiske kulturarven framover med et klima i endring.

Endringer i landbruket og reindriften endrer også kulturlandskapet. For jordbruket skjer det en samtidig utvikling med økt maskinell bruk for nydyrking og skogsdrift som i økende grad skader kulturmiljø på den ene siden, og driftsnedleggelse som endrer kulturlandskapet på den andre siden. I reindriften endres også drift og driftsformer med færre deltakere og omlegging av tradisjonelle driftsformer som endrer kontinuiteten i landskapsbruken og dermed kunnskapen om spor, steder og hendelser. Stadig mindre tradisjonell samisk utmarksbruk er også med på å svekke kunnskapen om steder, landskap og bruksmåter, noe som går ut over muligheten til å ta vare på og gjøre bruk av disse kulturminnene som kilder til egne historie og identitet.

Befolkningsøkningen gir mange steder et økende arealpress på kulturmiljø. Det samme gjør økt ferdsel, reiseliv og turisme. Dette kan innebære økte opplevelser av samiske kulturmiljø, men også økt slitasje og svekket lokal tilhørighet med eierskap til kulturmiljøene.

3. Metode

Registrering og dokumentasjon av samiske kulturminner, det være seg eldre arkeologiske kulturminner som gamle- teltboplasser, fangstinnretninger og graver eller nyere kulturminner som bygninger, båter eller andre installasjoner, baseres på et bredt spekter av metoder og tilnærminger. To grunnpremiser er styrende for Sametingets kulturmiljøforvaltning, tradisjonell samisk kunnskap og forskningsbasert kunnskap.

Konvensjonelt registreringsarbeid i felt er en sentral del av vårt arbeid og vil være det også framover. I tillegg har vi et stadig økende tilfang av tekniske og digitale hjelpemidler som er sentrale både i forarbeid, feltarbeid og i etterfølgende analyse- og systematiseringsarbeid.

Etter hvert som ulike digitale verktøy har blitt tilgjengelig har Sametinget også tatt dette i bruk. Den tverrfaglige tilnærmingen hvor vi kombinerer urfolkskunnskap, forskningskunnskap, digitale verktøy og konvensjonelt feltarbeid er en integrert del av Sametingets kulturmiljøforvaltning.

Videre vil vi her komme inn på noen av de sentrale verktøyene og metodene som er viktig for den samiske kulturmiljøforvaltningen.

3.1 Urfolkskunnskap

Tradisjonskunnskap med røtter langt bakover i tid er fortsatt i aktiv bruk i mange samiske samfunn, parallelt med nye kunnskaper. Samisk tradisjonskunnskap om eksempelvis landskapsbruk, ressurstilpassing, organisering av bolig, normer og religionsutøvelse har stor relevans både for å finne kulturminner, forstå kulturmiljø og sette dem inn i en større kulturhistorisk sammenheng og er derved også relevant for Sametingets forvaltningspraksis. God kunnskap om kulturminner og spor etter tidligere landskapsbruk i de samiske områdene er en forutsetning for en bærekraftig arealforvaltning og næringsvirksomhet. Sametinget har lang praksis i å ha dialog med kunnskapsbærere knytta til utmarksbruk, fiske og reindrift. Kontakt med relevante lag, foreninger og kompetansesenter, er også en integrert og naturlig del av vår kulturminneforvaltning.

Arbeidsmåten har mange likhetstrekk med metoden som kalles deltagende GIS (participatory GIS). Denne arbeidsmåten har siden tidlig på 1990-tallet vært brukt i Canada, USA, Latin-Amerika og Asia, for å blant annet kartlegge og formidle urbefolkningers bruk av områder og dokumentere urfolkskunnskap. Gjennom slik kartlegging får man dokumentert, kartfestet og ikke minst visualisert urfolks historiske landskapsbruk. Den sterke vektleggingen på lokal deltagelse gjør det mulig for lokalsamfunn selv å bedre håndtere og kommunisere sin romlige kunnskap og til å bruke verktøyene i forbindelse med prosesser rundt eksempelvis rettigheter til- og i egne områder. Metodikken har også fokus på at innsamling- og analyser av data skal håndteres innfor rammer som gir mening lokalt og ikke primært i en vestlig akademisk ramme.

Fredningsgrensa for samiske kulturminner er satt til 1917. Intervjuer og opplysninger fra tradisjonsbærere er derfor en viktig kilde til kunnskap om nyere og eldre landskapsbruk og samiske kulturminner. Gjennom god dialog med lokale kunnskapsbærere og ved å visualisere deres kunnskap på kart ved bruk av geografiske informasjonssystemer (GIS), kan man effektivisere arkeologisk registreringsarbeid.

Lokalkunnskap kan også gi forklaring på opphav til stedsnavn som igjen kan kaste lys over historie og bruk av et område. Samiske stedsnavn er en viktig kunnskapskilde som gjenspeiler både ressurser og naturforhold på et gitt sted eller område. I tillegg viser mange navn også til tidligere tiders bruk, bosetting og hendelser, det være seg reindrift, sjøsamisk- eller annen samisk bruk og bosetting. Stedsnavn bidrar til å øke forståelsen av- og kunnskap om den samiske tilstedeværelsen og bruken. På denne måten er stedsnavn en tilleggskilde til de fysiske kulturminnene i landskapet. De viser til en aktiv bruk også i områder hvor det kanskje ikke finnes eller er registrert fysiske kulturminner. I tillegg til kildeverdien er stedsnavn i seg selv kulturminner, slik stedsnavnloven også påpeker.

Mange stedsnavn er ikke registrert i kartverkets databaser, men er fortsatt i muntlig bruk og blir muntlig overført. I dag benyttes i tillegg til muntlige kilder, eldre kilder som Qvigstads optegnelser over samiske stedsnavn. Stedsnavn er en sentral kildekategori med verdifull kulturhistorisk informasjon. Samiske stedsnavn har i tillegg til å beskrive topografi og ressursgrunnlag ofte en klar tilknytning til samisk kultur. Stedsnavn kan gi informasjon om næringer, ressursbruk, ferdsel, kontakter og ikke minst samisk religion og mytologi. Stedsnavn kan derfor være en viktig kilde i dokumentasjon av helligsteder. Stedsnavn er en svært nyttig kilde både for å lokalisere steder med potensiale for samiske kulturminner, og for å bedre forståelsen av landskapsbruk generelt.

Kulturminneregistreringer før Sametinget fikk kulturminnemyndighet har i liten grad tatt høyde for kulturelle preferanser vedrørende landskapsforståelse og landskapsbruk. Norsk forvaltningspraksis har hatt tradisjon for å forholde seg til landskapet som fysiske rom, med stor grad av ekspertstyrt kategorisering av landskap. De vestlige majoritetssamfunnenes tolkninger av fortida har ofte utelatt eller underkommunisert urbefolkningenes egne historier om egen fortid. Dette har også vært gjeldende i Norge. Brukerne av landskapet, og særlig kunnskapsbærere i tradisjonelle næringer, har ofte stor kunnskap om lang tids bruk av områdene. Lokal kunnskap om landskapsbruk er verdifullt for vår forståelse av fortidens arealbruk. Muntlige tradisjoner og urfolkskunnskap kan hjelpe kulturminnemyndighetene til å kontekstualisere og forstå arkeologiske funn i et gitt landskap. Urfolkskunnskap og levende samiske tradisjoner med lang tidsdybde utgjør derfor en viktig dimensjon i Sametingets kulturmiljøforvaltning (se også kap. 8.2).

3.2 Forskningsmiljøenes kunnskapsproduksjon

Forskningsmiljøene bidrar kontinuerlig med ny kunnskap. Det kommer jevnlig fram kunnskap om tidligere samisk bosetting og bruk i nye områder. De geografiske yttergrensene for den historiske utbredelsen av Sápmi utvides derfor stadig. Forskningsgrupper ved flere universiteter i Norge arbeider aktivt med å utvide kunnskapen om den samiske forhistorien. Vi får ny og mer inngående kunnskap om eksempelvis hvordan områder har vært brukt, til hvilke årstider, til hvilken bruk, kontaktnett med andre grupper og tidsdybde for samiske kulturelle markører. Også flere og flere forskningsmiljøer erkjenner viktigheten av- og bruker tradisjonell kunnskap i sitt arbeid. I forskning knytta til villreinfangst og anleggelse av fangstinnretninger er eksempelvis kunnskap om tamreinens bevegelsesmønster og preferanser relevant kunnskap.

Forskningsaktivitet og forskningsresultater er avgjørende for at Sametinget kan ha ei kunnskapsbasert og bærekraftig kulturminneforvaltning. Det var først rundt 1980 at forskningen innafor samisk arkeologi og historie for alvor tok form. Sammenlignet med øvrige temaer innafor arkeologi og historie er systematisk forskning på samisk arkeologi og historie en ung vitenskap. Mye dokumentasjonsarbeid og forskning gjenstår derfor før «forspranget» til norsk arkeologi og historie innhentes.. Mer forskning og bruk av tradisjonskunnskap, økende tilfang av nye analysemetoder og bruk av digitale verktøy som effektiviserer dokumentasjonen av kulturminner i felt, vil gi ny kunnskap i årene framover. Dette vil ha betydning både for Sametingets kulturminneforvaltning, i rettighetsspørsmål og for det samiske samfunnet generelt.

Det er et stort behovet for- og ønske om forskning på samisk historie og forhistorie, herunder hører også etiske spørsmål knyttet til forskning på menneskelige levninger og gravmateriale. Dette omtales nærmere i kap. 6.

3.3 Skriftlige kilder

I tillegg til forskningslitteratur finnes det også en rekke andre typer verdifulle skriftlige kilder i form av rapporter, bøker, transkriberte intervjuer, kart ol. som Sametinget benytter. I forbindelse med eldre inngrep og verneplaner har det mange steder blitt utført intervjuundersøkelser om samisk bruk. Slike rapporter inneholder ofte også mye relevant kulturminnekunnskap. Eksempelvis har feltrapporter fra store vassdragsutbyggingssaker og anleggelse av nasjonalparker mye informasjon om samiske kulturminner. Etterreformatoriske samiske kulturminner hadde før 1978 ikke et lovhjemlet vern og informasjonen fra utbyggingssakene ble derfor ikke videreformidlet. Informasjonen finnes likevel tilgjengelig i feltrapporter og transkriberte intervjuer i ulike arkiver. Lokalhistorikere, historielag og lokalmuseer har mange steder også utgitt litteratur og skriftserier som er relevant i kulturminneforvaltningen til Sametingets.

Etnografer og språkforskere som på 1800- og 1900-tallet arbeidet i Sápmi har ofte omtalt trekkruiter, boplasser, helligsteder med mer som i dag kan være verdifull informasjon. Både informasjon om hvor man kan finne kulturminner, kunnskap knyttet til historiske sammenhenger samt stedsnavn og deres betydning knyttet til bruk. Her kan nevnes litteratur av Just Qvigstad, Ernst Manker, Knut Bergsland og Knud Leem.

Historiske kart kan på ulike måter gi relevant informasjon. Eksempelvis viser kartvedlegg i reinbeitekonvensjoner hvor reindriftssamene har hatt boplasser, vokterplasser, trekkruiter, kalvingsplasser osv. Friis' etnografiske kart er også en kilde som benyttes. J. A. Friis (1821 – 1896) var språkforsker, teolog og forfatter som i 1861 ga ut etnografiske kart med detaljert oversikt over etnisk befolknings sammensetning, boforhold og språklige forhold fra Ofoten til Varanger. Samme oversikt kom i reviderte versjoner i 1888-1890.

Staten hadde fra 1857 og utover 1900-tallet egne skogforvalter som skrev rapporter om status for statens skoger. I samiske områder inneholder disse rapportene ofte grundige beskrivelser av hvordan samene benytter og «ødelegger» skogen. Ofte er det detaljerte beskrivelser, kart og foto av boplasser og bruk. Disse rapportene er derfor en god kilde for arkeologer i arbeidet med kulturminneregistrering. Andre kilder som kan nevnes er eldre skattelister og major Peter Schnitlers grenseeksaminasjonsprotokoller fra midten av 1700-tallet.

De ovenfor beskrevne kildene er i sin tur ofte basert på urfolkskunnskap. Brukt med kildekritisk blikk, ut fra hvilken tid de er fra, er de ofte gode kilder for kulturminneforvaltninga som gir kunnskap om hvor man kan forvente å finne samiske kulturminner og sammenhengen mellom kulturminner og landskap.

3.4 Naturvitenskap og teknologi

I tillegg til de to omtalte og sentrale kunnskapspilarene benytter vi i kulturminneforvaltningen også andre verktøy. Sametinget kan bestille ulike analyser ved behov, og vi benytter tekniske verktøy både for å søke etter kulturminner og systematisere og håndtere kulturmiljødata.

Naturvitenskapelige metoder

Det foregår en kontinuerlig og rask utvikling innafor flere naturvitenskapelige metoder som gir stadig nye muligheter for analyser av biologisk materiale som planter/frø, matrester på boplasser og levninger etter mennesker og dyr. Slike analysemetoder kan anvendes både på allerede innsamlet materiale og på nytt materiale som samles inn. Metoder for datering av organisk materiale som C-14-datering og dendrokronologi har lenge vært i bruk. Også jordanalyser har vært i bruk lenge, som eksempelvis fosfatanalyser. Sistnevnte er en metode for å påvise og avgrense bosettings- og aktivitetsområder. Pollenanalyser er også vanlig og bidrar til å rekonstruere tidligere plante- og klimaforhold og gir dermed informasjon om menneskelig påvirkning fra bosetting, beiting og lignende.

I senere år har det utviklet nye banebrytende metoder som kan gi et innblikk i dyr og menneskers livsløp og levemåter. Isotopanalyser kan for eksempel gi unik innsikt i livsløpet til både mennesker og dyr. Analyser av levninger kan gi kunnskap om våre forfedre og -mødres kosthold, sykdommer, livsstil, geografisk opprinnelse og mobilitet gjennom livet. Andre typer analyser kan fortelle om fysisk aktivitet og fysiske belastninger, sykdom og helse, alder og kjønn. Man kan også i økende grad innhente kunnskap om tidligere tiders klima og miljøforhold og hvordan dette igjen kan ha påvirket menneskelige samfunn og økosystemer.

Kombinasjonen av data fra denne typen analyser og arkeologisk kunnskap om boplasser, gravskikk, gjenstandsmaterialer og distribusjon av kulturminner gir stadig bedre forutsetninger til å øke vår kunnskap om de fortidige samiske samfunnene. Dette gjelder både den samiske kulturen generelt, migrasjon og levekår samt tidsdybde i de samiske gruppenes tilstedeværelse bakover i tid og geografisk utbredelse. Sametinget holder seg kontinuerlig oppdatert på nye forskningsresultater og benytter ekstern ekspertise for datering og andre analyser når det er konkrete behov.

Dokumentasjon av kulturminner og datahåndtering

Som nevnt innledningsvis i dette kapitlet, er konvensjonell feltregistrering fortsatt viktig og helt avgjørende. Det er i tillegg et økende tilfang av nye metoder som kan benyttes for å finne og kartlegge fysiske strukturer i landskapet. Geofysiske metoder for eksempel georadar kan påvise strukturer under markoverflaten uten at man behøver å grave. Sametinget har ikke selv utstyr og ekspertise på dette feltet. Slike tjenester må derfor kjøpes eksternt. Likeledes finnes det ulike luftbårne sensorsystemer som gir muligheter til å analysere store områder. Her kan nevnes flyfoto, satellittdata og LIDAR-data (3D-kart). Sistnevnte innebærer at markoverflata scannes med laser fra fly. Metoden gir en relativt detaljert framstilling av markoverflata og forstyrres ikke av skog og annet vegetasjonsdekke. Lidar-data gir mulighet til å oppdage fangstgroper, gammetuffer, veifar, graver, med mer. Flyfoto og LIDAR-data som er offentlig tilgjengelig benyttes daglig i Sametingets kulturminneforvaltning. LIDAR-data som tolkes som potensielle kulturminner bør alltid kontrollregistreres i felt. Dette fordi datasettene varierer i kvalitet (lav-høy oppløsning) og i tillegg kan data inneholde feilkilder eller feiltolkes. Tolkninger av LIDAR-data er en egen "øvelse" som krever opplæring. Verktøyene er ikke intrusive hjelpemidler som bidrar til å redusere behovet for markinngrep, de muliggjør og letter undersøkelse av store arealer, og bidrar til at Sametinget bedre kan målrette vårt fysiske registreringsarbeid i terrenget.

Digitalisering og bruk av GIS handler i stor grad om å benytte teknologi til å fornye, forenkle og forbedre arbeidsoppgavene. Det gir også store muligheter til å visualisere kulturhistorisk kunnskap og kulturminnedata på kart. Sametinget benytter håndholdt GIS-verktøy i dokumentasjon i felt både for arkeologiske kulturminner og i dokumentasjon av bygninger. Slike verktøy avhjelper etterarbeidet når data skal legges inn i den nasjonale kulturminnedatabasen (Askeladden), i forvaltningen av plansaker og i formidling av samisk kulturhistorie. Behovet for å utvikle bedre metoder og verktøy både for å registrere nye kulturminner og for lagring og formidling av kulturminnekunnskap er også vektlagt i den siste kulturmiljømeldingen, Meld.St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken.

Tradisjonelt har informasjon blitt lagret og utvekslet analogt via fysiske dokumenter. I dag forgår dette i stor grad gjennom digitale dokumenter i digitale miljø. Dette betyr at informasjon i vesentlig grad er lettere tilgjengelig enn før. Dette gir også tilgang til en økt mengde informasjon. Digital lagring og utveksling av data har gjort at tilgangen til og mengden informasjon er totalt forandret og i rask utvikling.

Databaser er viktige verktøy i Sametingets forvaltning av kulturminne. En viktig database er Riksantikvarens nasjonale kulturminnedatabase Askeladden. Fra Askeladden kan det hentes ut informasjon om kulturminner med relevans for en spesifikk sak og et geografisk område.

Databasen inneholder både samiske- og andre kulturminner. Databasen eies, driftes og vedlikeholdes av Riksantikvaren. Sametinget som forvaltningsmyndighet for samiske kulturminner avgjør hva som er samiske kulturminner og laster dem opp i kulturminnedatabasen. Det er også Sametinget som avgjør i hvilken grad informasjonen om samiske kulturminner i databasen skal være offentlig tilgjengelig eller om den skal skjermes. Eksempelvis vil gravsteder og helligsteder oftest unntas offentlighet.

Databasen oppdateres kontinuerlig av Sametinget og de respektive fylkeskommuner, etterhvert som ny data tilkommer. Askeladden er passordbelagt og ikke åpen for allmennheten. Informasjon som registreres i Askeladden skal likevel som hovedregel kunne deles med øvrige forvaltningsmyndigheter og ansees som åpne data såfremt de ikke er aktivt begrenset og skjermet offentlighet.

Databasen kulturminnesøk.no er publikums- versjonen av Askeladden og åpen for allmennheten. Kulturminnesøk.no gir opplysninger om kulturminnetype, beskrivelse av kulturminnet og lokalisering forutsatt at opplysningene ikke er klausulert og skjermet for offentligheten.

Sametinget benytter seg i stor grad geografiske informasjonssystemer, GIS. Dette er programvare for behandling av stedfestet informasjon. Med GIS program står vi fritt til å benytte digitale ressurser fra mange kilder i ett og samme grensesnitt og åpner dermed opp for effektiv behandling av data, der store mengder informasjon systematiseres og underlegges statistisk behandling og visualisering.

Det utvikles stadig bedre programvare som gir muligheter for å analysere og visualisere store mengder data på en effektiv og oversiktlig måte. I utarbeidelse av rapporter og formidling generelt er GIS-verktøyet essensielt og viktig for Sametinget og kan implementeres på en rekke områder.

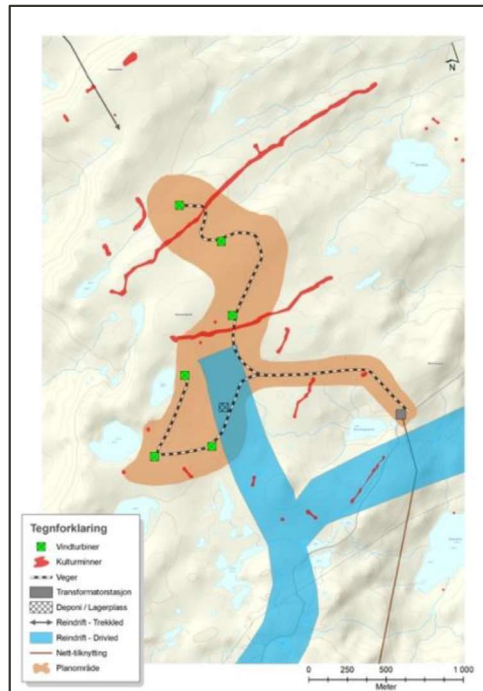
Det knytter seg utfordringer til å utvikle og implementere gode system for utveksling av relevant og kompatibel informasjon. Uten dette står vi i fare for å oversvømmes av data uten relevans. Digitalisering handler i stor grad om å benytte teknologi til å fornye, forenkle og forbedre hverdagen. Behovet for å utvikle bedre metoder og verktøy både for å registrere nye kulturminner og for lagring og formidling av kulturminnekunnskap er også vektlagt i den siste kulturmiljømeldingen, Meld.St. 16 (2019-2020) Nye mål i kulturmiljøpolitikken.

Askeladdens oppbygging og struktur er i for liten grad tilpasset samiske kulturminnetyper, kulturmiljø og den landskapsbruken de er knyttet til. Den gir færre muligheter til å håndtere observasjoner- og kategoriseringer av samiske kulturminner. Samiske kulturminner blir i Askeladden, i langt større grad enn andre, plassert i store generelle kategorier som usynliggjør, tildekker og reduserer mangfoldet av samiske kulturminnetyper. Per i dag er det derfor en skjevhet som ble etablert fra starten av ved at «norske» kulturminner ble delt inn og systematisert i langt flere kategorier enn de samiske.

I dag er Askeladden kun i norsk språkdrakt. Riksantikvaren planlegger å realisere databasen i en samisk og nynorsk versjon, men dette har så langt ikke blitt prioritert. Sametinget har bidratt med blant annet å utarbeide samiske oversettelser på sentrale samiske kulturminnetyper, og disse er implementert i Askeladden. Arbeidet med å differensiere og oversette samiske kulturminnekategorier fortsetter i samarbeid med Riksantikvaren.

Askeladden bygger på et prinsipp om at kulturminner skal kartfestes og avgrenses i forhold til omgivelsene. Automatisk freda kulturminner legger også sterke føringer på arealbruk, og i lys av dette er både kartfesting og avgrensing av kulturminner arbeidsoppgaver som prioriteres høyt av kulturminnemyndighetene.

Kulturminneloven omfatter imidlertid også steder som er uten fysiske menneskeskapt spor- steder det knytter seg historier, tro og tradisjon til. Disse stedene er utfordrende å avgrense. Sammenhenger mellom kulturminner og store landskapsrom som hører sammen, men som ligger med stor innbyrdes avstand er også vanskelig å dokumentere og synliggjøre i Askeladden.

Figur 1. Kartplott som viser planlagt vindkraftverk Dønnesfjord på Sørøya, Hasvik kommune med kulturminner og vindkraftverkets infrastruktur inntegnet.

Sametinget har et stort etterslep i arbeidet med å digitalisere eget arkiv- og fotomateriale. Fysiske papirarkiver finnes på alle Sametingets kontorsteder. Dette representerer en utfordring og gir redusert tilgjengelighet, og ikke minst sikkerhet. Lokale papirarkiver inneholder viktig informasjon og skal bevares for ettertiden. Det stiller derfor store krav til brannsikkerhet og andre problemer knyttet til fukt og liknende. Sametinget har en egen fotodatabase, men kun et fåtall bilder lagt inn i den. Det meste av materialet ligger spredt på ulike datamaskiner, servere samt i skap og skuffer. Digitalisering og systematisering av dette viktige kulturhistoriske materialet bør prioriteres.

Tilgjengeliggjøring og oppbevaring av data skal skje i tråd med regelverk for etikk, personvern og rettigheter. Dette vil blant annet gjelde lydopptak fra intervjuer og transkripsjoner av disse. Primærdata fra intervjuene (lydopptak, transkriberte intervjuer og samtykke-skjema) lagres som graderte dokumenter i Sametingets digitale arkiv og saksbehandlingsprogram. Protokoll for oppbevaring av intervjudata i henhold til gjeldende lovverk vil ferdigstilles i løpet av 2025. Sensitive kulturminneopplysninger om for eksempel urgraver og helligsteder må også ivaretas på en etisk forsvarlig måte. Sistnevnte informasjon finnes det, som beskrevet over, allerede systemer for å skjerme i Askeladden. Sametinget er forvalter av søkerbaserte tilskudd, og har videre anledning til å sette vilkår for metode og etikk når tilskuddsmottakere samler inn sensitive opplysninger om kulturminner.

3.5 Seremonier og repatriering

Sametinget kan som kulturminnemyndighet også komme i befatning med seremonielle gjenstander som befinner seg i tilknytning til et hellig sted (se. kap 6 om helligsteder). I utgangspunktet skal automatisk fredete kulturminner ikke endres, tildekkes eller flyttes uten at det er gitt dispensasjon fra kulturminneloven. Objekter som i størrelse er små og flyttbare, eksempelvis en mindre sieidi laget av tre (vearromuorra) og som er intensjonelt plassert, er en del av et hellig sted/lokalitet. Det samme gjelder for gravmateriale som tilhører ei grav, selv om det ligger åpen og avdekt slik tilfellet kan være med samiske urgraver.

Det vil i enkelte tilfeller være nødvendig å vurdere om eventuelle flyttbare objekter/gjenstander på en lokalitet bør hentes inn. Faktorer som da må vurderes er blant annet risiko for at gjenstander kan bli fjernet/skadet av uvedkommende, eller er utsatt for ødeleggelse. Også klimarelaterte risikofaktorer bør vurderes. Gjenstanden kan vurderes å ha så stor verdi for samisk kulturarv at man ønsker å hente den inn slik at den kan bevares for ettertiden.

Dersom Sametinget vurderer at kulturminnet bør sikres ved og hentes inn, skal saken oversendes det aktuelle universitetsmuseet som er rette myndighet til å utføre sikringstiltak, jf. forskriften om fastsetting av myndighet mv. etter kulturminneloven (ansvarsforskriften). Dette innebærer i praksis at det er Sametinget som tar første initiativ i slike saker og foreslår for universitetsmuseet at kulturminnet bør sikres gjennom gransking eller sikring. En gransking vil kunne innebære at gjenstanden sikres gjennom å hentes inn og bevares for ettertiden. På hvilken måte granskingen skal gjennomføres er det imidlertid universitetsmuseet som avgjør. Sametinget vil i tråd med forvaltningspraksis bidra med innspill til museet i dette spørsmålet. Museet og Sametinget er pålagt samarbeidsplikt gjennom nevnte forskrift, noe som er vel etablert. Praksis tilsier derfor at det vil være en god dialog med Sametinget om hvordan en slik sikring skal gjennomføres.

Dersom Sametinget som kulturminnemyndighet har besluttet å hente inn en gjenstand fra sitt opprinnelige sted, vil det skje i dialog med lokalsamfunnet. Bakgrunnen for beslutningen kan være at identitetsverdi, egenverdi og kunnskapsverdi samlet sett tilsier at gjenstanden bør sikres for ettertiden i stedet for å gå tapt. Sametinget vil imidlertid ikke anbefale å hente inn eksempelvis en sieidi/vearromuorra dersom man får tilbakemeldinger om at sieidien/vearromuorra er i bruk.

Å fjerne hellige gjenstander fra sin lokasjon vil medføre at gjenstandens kontekst i landskapet brytes. En slik handling er også et brudd med samisk tradisjon. Sametinget har utarbeidet en protokoll for håndtering av seremonielle gjenstander og gjorde i den forbindelse en undersøkelse blant fagpersonene ved samiske museer om spørsmål knyttet til medvirkning og eventuelle ønsker om ritualer/seremonier. De påpekte at det i en slik situasjon vil oppleves kunstig å skulle utføre et ritual før gjenstanden tas med til universitetsmuseet og en eventuell undersøkelse. De mente det var mer troverdig at man forholder seg til at denne gjenstanden en gang var en viktig seremoniell gjenstand, men at den i dag er et kulturminne som man ønsker å undersøke for å kunne frambringe mer kunnskap om vår fortid. I forhold til medvirkning kan det, dersom ingen kjenner til eller bruker gjenstanden, være vanskelig å vurdere hvilke enkeltpersoner, grupperinger og miljøer som skal involveres. Sametinget vet ikke om det har eksistert noen ritualer for flytting eller annen type håndtering av seremonielle gjenstander. Sametinget kjenner heller ikke til ritualer i forbindelse med at man slutter å bruke en gjenstand som en seremoniell gjenstand. Vi vet derimot at det å fjerne noe fra et helligsted/offersted er et brudd med samisk tradisjon. Det finnes derfor neppe noen tradisjon for hvordan man skal gjøre dette.

Det er likevel slik at selv om helligsteder og seremonielle gjenstander er gått ut av tradisjonell bruk så lever fortsatt ofte kunnskapen om dem lokalt. Gamle helligsteder som er kjent i lokalsamfunnet, har ofte fortsatt betydning og vises respekt. Det er derfor viktig for Sametinget å ha et særskilt fokus på respektfull håndtering når det gjøres tiltak som for eksempel innhenting. I denne sammenheng er det viktig at Sametinget undersøker lokale forhold og eventuelle ønsker i forkant av tiltaket. Dersom det er et lokalt ønske om seremoni kan Sametinget bidra med støtte i form av administrative ressurser og økonomi. Uavhengig av eventuelle lokale ønsker skal tiltak som involverer seremonielle gjenstander alltid håndteres med ro, verdighet og respekt. Dette vil Sametinget i hvert enkelt tilfelle sørge for blant annet gjennom dialog med det aktuelle regionmuseum. Det er samtidig viktig å opplyse om at innhenting av gjenstander fra helligsteder som ledd i sikring er en type tiltak som svært sjelden inntreffer i kulturminnevernets arbeid. I etterkant av en slik undersøkelse vil det være viktig å involvere lokalsamfunnet for å videreformidle kunnskapen som framkommer.

4. Bygningsvern og fartøyvern

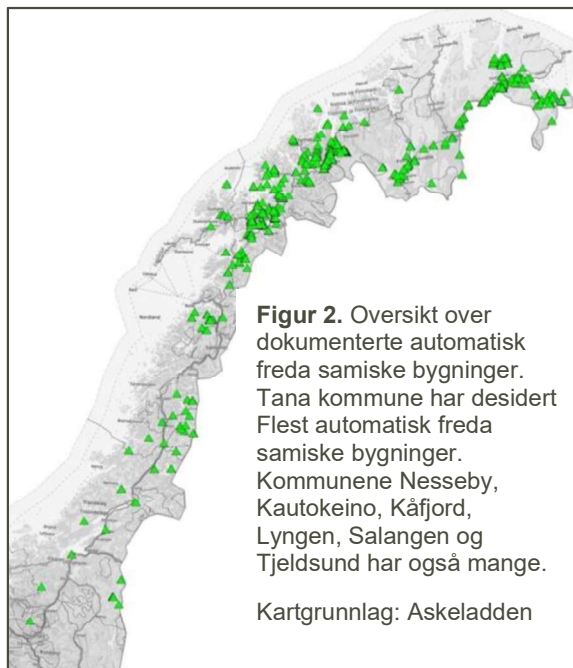
Sametinget er forvaltningsmyndighet for automatisk fredete samiske bygninger. Samisk bygningsvern var, inntil for få år siden, et lite ansvarsområde for Sametinget. I dag er dette blitt et omfattende felt som følge av innsatsen med å registrere automatisk freda samiske bygninger. Fra 2020 overtok Sametinget også forvaltningsansvaret for samisk fartøyvern, et utvalg av kulturhistoriske eiendommer i statlig eie, samt samiske vedtaksfreda bygninger. Sametinget er også dispensasjonsmyndighet for freda samiske bygninger. I tillegg forvalter Sametinget samiske verneverdige bygninger. Automatisk freda og vedtaksfreda kulturminner har et formelt vern etter kulturminneloven. Et verneverdig eller bevaringsverdig kulturminne er et kulturminne som har gjennomgått en kulturhistorisk analyse og blitt vurdert som verneverdig. Et formelt vern kan gjøres ved regulering til vern etter Plan- og bygningsloven. De aller fleste verneverdige bygninger har imidlertid ikke noe formelt vern.

4.1 Samisk bygningsvern

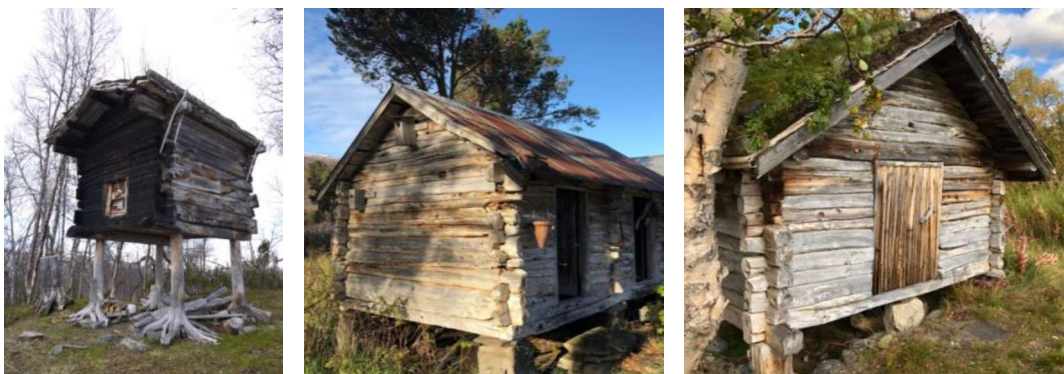
Samiske bygninger defineres ut fra fem hovedkriterier; historisk og kulturell tilknytning, funksjon, miljømessig sammenheng, byggeskikk og eiers og lokalsamfunnets oppfatning. Kriteriene ble utarbeidet i 2003, og har vært brukt siden, da særlig i forbindelse med Sametingets prosjekt «Registrering og identifisering av automatisk fredede samiske bygninger» (2011-2019). Registreringsprosjektet resulterte i at antallet automatisk freda samiske bygninger økte fra ca 60 til omkring 900.

Kriteriene som definerer samiske bygninger, viser verdiene som vektlegges i samisk bygningsvern. Freda og verneverdige bygninger er synlige og håndfaste minner om samisk historie, og kultur og håndverkstradisjoner. De utgjør tydelige elementer i samiske kulturmiljøer, og er konkrete eksempler på samisk byggeskikk og utviklingen av den. For eiere og lokalsamfunn representerer bygningene i tillegg familiehistorie, minner, tilknytning og også en økonomisk verdi. Bygningene har utgjort viktige bruksverdier og mange gjør det fortsatt. Også i framtida kan de spille en rolle, enten i nye brukssammenhenger eller i tråd med opprinnelige funksjon som bolig, uthus, naust, stabbur, nærings- eller lagerbygg. Gjennom vedlikehold og gjenbruk kan den eksisterende bygningsmassen bidra positivt i et klimaregnskap.

Bygningsmassen som Sametinget forvalter er geografisk fordelt fra Sør-Varanger kommune i nordøst til Engerdal kommune i sør. Av automatisk freda samiske bygninger er stabbur, boliger og fjøs de mest utbredte bygningstypene. I Finnmark er stabbur den vanligste typen mens bolighus er vanligst sør for Finnmark. Andre typer er for eksempel skjåer, naust, jordkjellere og felleskapsbygninger. Sametinget har også registrert mer sjeldne automatisk freda bygningstyper, som smier og bekkerverner.

Registreringsprosjektet fokuserte primært på områder med stort potensial for funn av automatisk freda bygninger. Derfor finnes det fortsatt bygninger som ennå ikke er identifisert, og det vil fortsatt tilkomme nye bygninger som er automatisk freda.

Figur 3. Stabbur er en vanlig samisk bygningstype. Her med eksempler fra sørsamisk, pitesamisk og nordsamiske områder i kommunene Hattfjelldal, Bodø og Tana. Foto Sametinget.

Figur 4. Gamme er en samisk bygningstype som har lange tradisjoner og ulike funksjoner. Gorsagammen var opprinneligen setergamme og er et viktig samisk kulturminne i Salangen kommune. Foto Sametinget.

Figur 5. Storkåta i Stavassdalen, Grane kommune. Til venstre på bildet står eierne, Jorg (Georg) og Marie Kvitfjell. Til høyre står Oscar Åsebø. Kåta ble bygd i 1927 av Olaf Andreas Olsen. Foto tatt 1940-42 av Frank Storm Johansen, tillatelse for bruk gitt av Bjørn Storm Johansen.

Over, venstre: stornaust, Lyngen kommune. Over, høyre: sjøbu, Kåfjord kommune. Naust og sjøbuer er særlig utsatt for vær og vind. De som går ut av bruk forfaller fort.

To boliger i Karasjok og Tana kommune. Bolighus varierer i størrelse, utforming og materialbruk. De som fortsatt er bebodd har ofte gjennomgått store endringer i tråd med skiftende tider og behov.

Over til venstre: fjøs, Hattfjelldal kommune. Over til høyre: fjøs, Hamarøy kommune.

Figur 6. Eksempler på samiske bygningstyper. Foto: Sametinget.

I tillegg til de automatisk freda bygningene finnes et stort antall bygninger som er yngre enn nedningsgrensen, men som likevel har verneverdi. Sametinget har ikke den nødvendige oversikten over de verneverdige bygningene, men det antas at de blant annet finnes i gjenreisningsbebyggelsen og samiske næringsbygg fra mellom- og tidlig etterkrigstid. Reinslakterier, brygger knyttet til fiskeri og ishavsfangst og andre småskala industri- og næringsbygg er eksempel på dette. Fra gjenreisninga finnes de arkitekttegna typehusene samt et mangfold av små, provisoriske bygninger.

Figur 7. Gjenbruk av materialer har preget byggeskikken. Her er et eksempel fra nyere tid. Også slike bygninger kan ha verneverdi. Foto Sametinget

Figur 8. Lensmannsgården i Kautokeino er et eksempel på et offentlig bygg fra gjenreisningsperiode. Foto Sametinget

Sametingets plenum vedtok i 2017 en forvaltningsplan for automatisk freda samiske bygninger. Denne har vært et viktig styringsverktøy og er i dag under revisjon. I tillegg er kulturminnedatabasen Askeladden et viktig redskap i forvaltningen av bygningsarven.

Sametinget forvalter øremerkede midler fra Riksantikvaren i en søkerbasert tilskuddordning for istandsetting av automatisk freda bygninger i privat eie. I tillegg har Sametinget en egen søkerbasert tilskuddsordning til kulturminnevern. Sistnevnte tilskudd kan tildeles til istandsetting av både freda og verneverdige bygninger og anlegg samt andre kulturminnerelaterte tiltak.

Dispensasjon fra kulturminneloven er nødvendig før eier kan iverksette større istandsettingstiltak ut over vanlig vedlikehold. Sametinget er dispensasjonsmyndighet og behandler søknader om dispensasjon knyttet til istandsettingstiltak samt andre planlagte tiltak som berører freda bygningsmasse.

Eierne av samiske freda bygninger har generelt liten erfaring med å eie en bygning med fredningsstatus. De ble gjort kjent med fredningen for få år siden. Dette til forskjell fra eierne av den øvrige freda bygningsmassen i Norge, som gjerne har hatt sine bygninger på fredningslista i mange tiår. Sametinget erfarer derfor at eierne av de samiske bygningene har et stort behov for oppfølging, veiledning og informasjon om det å eie og ivareta en automatisk freda bygning, om tilskuddsordninger og andre relevante emner. Blant eierne er det også mange eldre som ikke er fortrolig med å søke tilskuddsordninger.

Tillitsbasert kommunikasjon med eierne er en nøkkelfaktor for å lykkes i denne forvaltningen. Behovet for en innsats på dette feltet er særlig stor nå og i de nærmeste årene, i det som kan karakteriseres som en etableringsfase for det samiske bygningsvernet.

Bygningsmassen som Sametinget forvalter spenner over et stort geografisk område. Mange av bygningene ligger i tillegg i utmark, langt fra kjørbær vei. Dette gir særskilte utfordringer med hensyn til oppfølging og tilsyn samt kostnader knyttet til dette.

Kulturminneverdi og tilstandsgrad er avgjørende parametere i forvaltningen av freda bygninger og ved tildeling av tilskudd. I den første fasen av registreringsprosjektet ble imidlertid bygningenes kulturminneverdi ikke vurdert, og over 300 freda samiske bygninger står derfor uten verdivurdering i Askeladden. Det forventes at forvaltningsmyndighetene oppdaterer tilstandsgraden til freda bygninger senest innen hvert tiende år. I Askeladden bortfaller tilstandsvurderingen automatisk etter ti år når de ikke er oppdatert. Bygningen blir da stående med tilstandsgrad ukjent. De fleste av de 900 freda samiske bygningene er kommet til i løpet av få år. Det må derfor en stor innsats til for holde Askeladden oppdatert på dette feltet innen det er gått ti år.

Sametinget har i dag ikke oversikt over verneverdige samiske bygninger. Nasjonalt viktige bygninger kan derfor gå tapt. Sametinget er gjennom forskrift gitt myndigheten til midlertidig fredning jf. ansvarsforskriften §3(3) jf. §4. Endelig fredning gjøres av Riksantikvaren jf. ansvarsforskriften §2(4). Dette er svært omfattende og ressurskrevende prosesser. Sametinget vil derfor også vurdere andre redskap, som Plan- og bygningsloven for å sikre slike bygninger.

Kunnskap om tradisjonshandverk og materialer er avgjørende for god istandsetting og vedlikehold av freda og verneverdige bygninger. Sametinget støtter derfor kompetansehevende tiltak på feltet og bygger kontaktnett med relevante handverksmiljøer. Dette fordi det finnes få handverkere i de nordlige landsdeler som har tilstrekkelig kompetanse på istandsetting av freda bygninger etter antikvariske prinsipper. Eiere av freda bygninger møter derfor utfordringer når de skal gjennomføre istandsettingsprosjekter. Mange slike prosjekter blir utsatt, eventuelt ikke gjennomført. Enkelte har også blitt gjennomført uten tilstrekkelig hensyn til antikvariske prinsipper. Dette er en utfordring i forvaltningen av freda bygninger og til hinder for ivaretagelsen av bygningenes kulturhistoriske verdier.

Mål

- Sametinget har etablert gode rutiner og innehar nødvendige ressurser som sikrer en planmessig og framtidsrettet forvaltning av den samiske bygningsarven
- Et representativt utvalg av freda samiske bygninger har et normalt vedlikehold.
- Et representativt utvalg av nasjonalt viktige verneverdige bygninger har normalt vedlikeholds nivå.
- Istandsetting av verneverdige og freda samiske bygninger skjer etter antikvariske prinsipper.
- Sametingets bygningsvern er forankret i en tillitsbasert kommunikasjon med eierne av freda og verneverdige samiske bygninger. Eierne har tilfredsstillende tilgang på informasjon og veiledning. Strategier
- Bidra til å lage oversikt over bygningstyper og enkeltobjekter som er særlig viktig å ta vare på ut fra kriterier som blant annet geografiske særtrekk, sårbarhet, sjeldenhet, tilstandsgrad.
- Bidra til å lage oversikt over nasjonalt viktige samiske bygninger som ikke omfattes av fredningsbestemmelser, samt utarbeide en strategi for å bevare et representativt utvalg.
- Revidere «Forvaltningsplan for freda bygninger».
- Kontinuerlig oppdatering av aktuelle Databaser.
- Drive aktiv veiledning, formidling og utarbeiding av informasjonsmateriell om den samiske bygningsarven.
- Etablere kontakt og nettverk med relevante handverksmiljøer og bidra til kurs- og opplæringsvirksomhet i tradisjonshandverk, fortrinnsvis med fokus på samiske bygninger.
- Dialog og samarbeid med aktuelle myndigheter, museer, organisasjoner og andre relevante institusjoner for å løse felles utfordringer og oppgaver.

4.2 Fartøyvern/båtarv

Samiske båtbyggertradisjoner kan dokumenteres langt tilbake i tid. Allerede kongesagaene beretter om samer som bygger store havgående skip. Både «Sjøfinnemanntallet» av 1601 og Petter Dass forteller om jektebygging på 1600-tallet, og gamle skifteprotokoller beskriver redskap og utstyr som ble benyttet i båtbygging. I de senere tiårene er det også etablert en erkjennelse av at svært mange av de gamle nordlandsbåtene faktisk var bygd av samer, og at nordlandsbåten derfor er like mye samisk som den er norsk. Det finnes mange eldre kilder som beskriver samene som dyktige båtbyggere.

Fartøyvern skiller seg fra bygningsvern ved at det ikke har hjemmel for automatisk fredning etter kulturminneloven. Kulturminneloven gir imidlertid Riksantikvaren anledning til å starte fredningssak av fartøy, som er den sterkeste formen for vern. Det er også Riksantikvaren som fatter vedtak om status som «vernet skip», etter fremmet søknad. Siden 2020 har ansvaret for faglig oppfølging av samiske verna og freda fartøy ligget hos Sametinget. Sametinget fordeler i tillegg tilskuddsmidler som Stortinget bevilger til fartøyvern over Riksantikvarens budsjettpost 74.

Fartøyvern er ressurskrevende, og av statlige tilskudd til kulturminnevern er det bare freda bygninger i privat eie som får mer tilskudd enn fartøy. Sametinget har pr 2025 kun ett verna fartøy i sin forvaltning; lensmannsbåten «Sjøgutten» i Hamarøy kommune. En istandsettingsprosess er startet ved hjelp av Riksantikvarens tilskuddsordning.

Sametinget erkjente imidlertid på et tidlig tidspunkt at samisk fartøyvern ikke handler så mye om dekkede fartøy, men i større grad om mindre båter. Små klinkbygde og sydde båter har gjennom århundrene vært bærende elementer i samisk levemåte langs kysten, samt i elver og innsjøer. Det er dermed bygging og bruk av de små, åpne båtene som først og fremst definerer samiske vanngående farkoster. Derfor har Sametinget begynt å bruke begrepet «samisk båtarv» (som en parallell til f.eks. «bygningsarv») i større grad enn «fartøyvern», da begrepet er mer dekkende.

I vår moderne historie har samiske båter lenge vært oversett som bærere av samisk kultur. Båten fikk ikke samme status som symbol for det samiske som andre deler av den materielle kulturen. Dette har ført til at den samiske båtarven har vært forsømt fram til relativt nylig. Sametinget har i dag heller ingen oversikt over hva som er bevart, hva som har gått tapt eller hva som er i ferd med å gå tapt. Som en konsekvens av dette har Sametingsrådet i sin tiltredelseserklæring «Beaiveálggu», som gjelder for perioden 2021-2025, sagt at det skal arbeides for «... å etablere et samisk fartøyvernssenter». Sametinget har derfor igangsatt en prosess for å finne permanente løsninger på hvordan man best kan ivareta den samiske båtarven for ettertida. Det er blant annet etablert et nasjonalt nettverk av fagfolk som har kompetanse omkring samisk båtarv.

Figur 9. Det er viktig å ta vare på et representativt utvalg av trebåtene før de blir borte.
Foto Sametinget.

På nasjonalt nivå arbeides det med å utarbeide en verneplan for små, åpne båter i Norge, med Riksantikvaren og Forbundet Kysten som sentrale aktører. Resultatene av dette arbeidet vil også være et redskap i Sametingets forvaltning av samisk båtarv. Sametinget er i derfor i dialog med involverte parter i dette arbeidet.

Den nordiske klinbåttradisjonen ble 2021 innskrevet på UNESCOs liste over verdens immaterielle kulturarv. Den samiske båtarven var en viktig del av grunnlaget for søknadene fra de nordiske landene. Alle eldre samiske båttypene Sametinget kjenner til, hører inn under denne tradisjonen. En slik status forplikter.

Det finnes i dag ingen oversikt over båter eller fartøy som har samisk tilknytning. Enkelte samiske båter finnes i dag i gjenstandssamlingene til samiske og andre museer. Båter i museale utstillinger eller samlinger er ikke omfattet av kulturminneloven, og har følgelig ikke noe formelt vern. Det er dermed en mulighet for at noen av disse båtene, og den kunnskapen de bærer, kan gå tapt. Det finnes sannsynligvis også mange båter hos private eiere, med ulike grader av bevaringsforhold.

Sametinget har konkludert med at det er «hull» i samfunnets kunnskap om samiske båter og båttradisjoner, både i tid og rom. Det må arbeides for å bevare et representativt utvalg av båter og fartøy som kan dekke den samiske båthistoria. Det er derfor viktig at Sametinget tar sin del av ansvaret for å bevare og videreføre den samiske båtarven.

Mål

- Sametinget har etablert gode rutiner og forvaltningspraksis for samisk båtarv/fartøyvern
- Sametinget har utarbeidet en definisjon for verneverdige båter og fartøy, og har sikret et representativt utvalg for framtida.
- Sametinget har bidratt til at det er etablert et bevaringsmiljø for samisk båtarv, som inkluderer bygging/reparasjoner av båter, samt formidling, forskning og bevaring av samiske båtradisjoner.
- Sametinget samarbeider på nasjonalt nivå med institusjoner som er aktuelle for å videreutvikle samisk båtarv og deltar i relevante fora.

Strategi

- Definere kriterier og utarbeide prinsipper og strategi for samisk båtarv.
- Gi tilskudd til prosjekter som skal identifisere og registrere samiske båter.
- Arrangere samlinger i «Nettverket for samisk båtarv», som omfatter fylkeskommuner, Riksantikvaren, fartøyvernssentre, båtbyggere, museer og andre relevante institusjoner.

5. Arkeologiske kulturminner

Samiske kulturminner fra 1917 eller eldre er automatisk freda. De er vernet mot alle tiltak som innebærer skade, ødeleggelse eller utilbørlig skjemming. Et kulturmiljø er et område hvor kulturminnene inngår i en større helhet eller sammenheng. Et kulturmiljø har en konsentrert og topografisk avgrenset beliggenhet. Her er kulturminner med samme kulturelle tilhørighet, bruksperiode eller funksjon. Det kan også bestå av kulturminner med forskjellig alder og vernestatus. Et kulturmiljø kan også være et område med historiske hendelser, tro eller tradisjon. Et definert kulturmiljø gir først og fremst føringer for forvaltningen av områdene, der sammenhengen mellom kulturminnene ikke bør bli brutt. Dagens kulturminneforvaltning legger vekt på at kulturminner skal bevares i sin sammenheng.

De eldste kulturminnene i Sápmi representerer også samisk forhistorie. I praksis utøver Sametinget kun forvaltning av kulturminnetypene som er dokumentert samisk gjennom historiske kilder, muntlig tradisjon eller at forskningsresultater sannsynliggjør at de dokumenterer samisk historie og forhistorie. Kulturminner i Sápmi, som er fra så langt tilbake i tid at vi ikke kjenner etnisiteten, tilhører også den samiske forhistoria. De er fysiske spor av de prosessene som har ledet frem til de historisk kjente samiske kulturtrekkene og samisk kultur. I dag er praksis at fylkeskommunen forvalter disse kulturminnene uavhengig av hvor de geografisk befinner seg.

Figur 10. Steinaldertuft av gressbakkentype i Tana kommune. Gressbakkentuftene har en særegen form de dateres til perioden 2100-1800 f.Kr. og finnes i Finnmark og på Kolahalvøya. Foto Sametinget.

Hustuffer fra eksempelvis siste del av steinalderen, rundt 2000 f.Kr., som den som er avbildet i fig.9 representerer fysiske spor fra den tidlige forhistoria forut for kulturminner som dateres noen få hundreår senere og som kan identifiseres som del av samisk kultur. Disse tidlige arkeologiske sporene Ver både forutsetninger for og en del av de skiftende prosessene som ledet til det som etter hvert ble samisk kultur.

Samiske kulturminner finnes i et vidt geografisk område og dekker en flere tusen år lang og variert historie. Vårt folk og våre forfedre har hatt ulike sett av levemåter og tilpasninger som spenner fra jakt, fangst, fiske, reindrift og gårdsdrift, med bosetning på øyer og langs kysten, i elvedaler, innlandet og på fjellet.

Samiske kulturminner er i utgangspunktet alle spor knyttet til samisk virksomhet; bosetning, erverv, religionsutøvelse, ferdsel m.m. Steder uten fysiske menneskeskapte spor som for eksempel naturskapt offerplasser og andre helligsteder samt plasser det knytter seg sagn, fortellinger og tradisjoner til inngår også i kulturminnebegrepet.

Samiske urgraver er blant våre eldste markører for at en samisk kultur er etablert. De eldste urgravene går trolig tilbake til 900-tallet f.Kr.

Fra rundt Kr.f. finner vi i Finnmark også hustuffer, ofte kalt slettneustuffer, med samme form og innvendig struktur som er kjent fra det tradisjonelle samiske teltet og gammen. Slettneustuffene finnes ofte sammen med naustuffer og båttopptrekk. Det betyr at det er en 2000 år lang kontinuitet i denne samiske boligstrukturen. Helt sør til Valdres og Lesja er det også dokumentert samiske boplasser som er rundt 1000 år gamle.

Figur 11. Som navnet sier, ligger ofte urgravene i ur. Foto Sametinget

En annen karakteristisk samisk kulturminnetype er hellegrøper som finnes i stort antall langs kysten av Nord-Troms og Finnmark. Dette er kulturminner som knyttes til sjøsamisk ressursutnyttning og handel i perioden fra Kr.f. og fram til 1200-tallet. Her har man utvunnet olje og tran fra sjøpattedyr som ledd i en storstilt og langvarig produksjon hvor handelsaspektet har vært viktig.

Langs kysten fra Trøndelag til Varanger finner vi samiske kulturminner. Fjordene blir i historiske kilder fra 15- og 1600-tallet omtalt som «finnefjorder» og har vært sentrale bosettingsområder for både

sjøsamer og reindriftssamer. Bygder i fjordbunnen har i tusener av år vært et knutepunkt for handel mellom samer og nabofolk. De rike og mangfoldige ressursene langs kysten har budt på varierte muligheter for livberging og kulturell utveksling.

Sjøsamer har bodd ved kysten hele året, mens reindriftssamer har flyttet mellom kyst og innland. Sjøsamenes ressursområder har omfattet fjordstrøk, øyer og ytterkyst. I dag forbinder vi gjerne nomadisme med reindriftssamer. Men også sjøsamene har flyttet mellom ulike sesongboplasser i løpet av årssyklusen. Flyttingen har vært motivert av sesongvariasjoner i fisket og av tilgangen på årstidsbestemte ressurser. Fisket har vært bærebjelken i sjøsamenes økonomi, men mangesysleriet har også vært sentral. For eksempel har fangst på sjøpattedyr og jakt på pelsdyr, rypefangst, husdyrhold, båtbygging med mer vært karakteristisk for sjøsamisk økonomi. Det finnes tallrike gammetuftet i ressurssområdene rundt de sjøsamiske bosetninger som har vært benyttet til jakt, vedhogst, bærsanking, fiske, torvskjæring osv.

Figur 12. Bildet viser en arkeologisk undersøkt slettnestuft i Berlevåg kommune. Den har et sentralt plassert ildsted og manser likhetstrekkene med inndelingen i samiske gammer og telt. Legg merke til de tre hvalbeinene som ligger bak ildstedet. Foto: Bjørnar Olsen, UiT.

Figur 13. Hellegrøper før og etter utgraving. Gropene ble benyttet til å utvinne olje fra sjøpattedyr ved at man smeltetspekket i store kokegrøper. De var i bruk i omkring 1000 år fra rundt Kr.f og fram til rundt 1200-tallet, men den mest intensive bruksperioden var mellom 600-900 e.Kr. Oljen hadde flere bruksområder og var en viktig handelsvare for samene langs kysten av Nord-Troms og Finnmark. Foto Sametinget.

Sjøsamiske bygder har tradisjonelt bestått av gårdsanlegg med bolig, stabbur, buer, fjøs, sjåer, naust, sjøbuer, støer og fiskehjeller. Åkre og slåttmarker er ofte atskilt av gamle steingjerder. Først var disse bygningene torvgammer som i dag gjenfinnes som gammetufter. Man finner også kombinerte bolig- og fjøsgammegammer kalt fellesgammer. Utover 1900-tallet overtok gradvis trehusbebyggelsen.

Figur 14. Gammetuft i Berlevåg kommune. Bildet viser sporene etter en fellesgamme som har både en bolig- og en fjøsdel. Slike gammetufter er tallrike langs kysten. Foto Sametinget.

Vi finner også samisk gårdsbosetting i innlandet i Sápmi, i de store elvedalene, i skogen og på vidda. Også her har fisket vært en viktig ressurs. Bebyggelsen har vært konsentrert til gode fiskevann og elver. Her har man hatt faste boliger eller sesongboliger (fiskegammer). Den samiske gårdsbosettingen i innlandet har ofte røtter i reindriftssamisk bosetting og bruk. Mange reindriftssamer har i perioder eller på permanent basis blitt bofaste og begynt med fiske og gårdsdrift som hovednæring. I Sør-Troms og Nordre Nordland brukes begrepet "markebygder" om slike jordbruksbygder med etablert av samer med røtter i reindriften. I disse områdene er også gammetuftene en tallrik kulturminnetype.

Rein har i likhet med fisk vært en ressurs som har dannet grunnlaget for samisk bosetting, økonomi og ferdsel. Reinen har i tusenvis av år fulgt samme trekkruiter på sin migrasjon mellom vinterbeiter i innlandet samt vår- og sommerbeiter ved havet. Langs trekkveiene finner vi tallrike fangstanlegg for villrein. Disse kulturminnetypene består av dels systemer med jordgravde groper på slett mark, dels oppmurte ledegjerder og skyteskjul i ur og morene. De fleste ligger i fjell- og viddeområder i innlandet. Men de fins også helt ut mot kysten. Bruken av fangstanlegg antas å spenne fra steinalder til middelalder. Villreinfangsten var innrettet mot så vel selvforsyning som pelsvarehandel med nabofolk.

For rundt 500 år siden gikk det mot slutten for de store villreinstammene og det skjedde en gradvis overgang til tamreindrift. Språk og reindriftsamisk kunnskap vitner om stor grad av kulturell overføring mellom det samiske fangstsamfunnet og reindriftsamfunnet. Historiske kilder fra 15- og 1600-tallet forteller blant annet om reindriftssamer i Torne lappmark som drev sesongjakt på villrein innenfor rammen av veletablerte reindriftsamfunn. Dette var nomader som flyttet til kysten på norsk side om sommeren, der de melket reinen.

Også kulturminnene peker i retning av kontinuitet. I innlandet finner vi bosetningsspor som spenner over flere tusen år på samme lokaliteter, fra kulturminnetyper som tufter fra yngre steinalder og tidlig metalltid til samiske tufter og teltboplasser fra jernalderen og helt fram til våre dager. Vi finner dessuten senere reindriftssamiske gjerdeplasser i de samme områdene som de forhistoriske anleggene etter villreinfangst.

I løpet av vikingtiden og gjennom middelalder ser det i Sápmi ut til å finne sted en gradvis overgang fra reindrift basert på villreinfangst til tamreindrift. Den vanligste kulturminnetypen knyttet til tamreindriften er árran, som er navnet på ildstedet i telt eller gamme. Torvgammer ble brukt på boplassene hvor man hadde lengre opphold. De har etterlatt seg tydelige tufter. Teltgammer ble brukt på sesongboplassene og på hvileboplassene under flytting. Etter disse er det i hovedsak kun árran som er igjen og noen ganger teltsteinene som har vært brukt for å holde teltduken på plass. Ildstedene har forskjellig størrelse og utforming, alt etter kulturell tilhørighet, boplasstype og alder. Vi finner dem i høyt antall rundt omkring i de reindriftssamiske årstidsbeitene, i innlandet og ved kysten, i lavlandet og til fjells. De er uanselige og lite prangende strukturer som fort gror til og kan være vanskelig å oppdage.

Figur 15. Fangstgrop i Tromsø kommune. Fangstgropene ligger oftest flere sammen i systemer som "sperrer" strategiske passasjer i villreintrekkene. Foto Sametinget

Figur 16. Čilla/skyteskjul i skaret ovenfor Rohotovággi ytterst på Johkan/Digermulen, Tana kommune. Skyteskjulene har vært brukt under villreinfangst og ligger ofte flere samlet på strategiske steder i tilknytning til reinens trekklei. Foto Sametinget.

Figur 17. Stallotuftene er samiske hustufter som ligger i skoggrensa opp mot snaufjellet. De ligger som regel i rekker på 2 til 15 tufter, sjelden mer enn 8. De har vært brukt i perioden 600 – 1300 tallet, men hovedbruksfasen var tida 800 – 1050 e.Kr. Foto. Sametinget.

Figur 18. Árran med bearbmet i området ved Geassejávri/Sommervann i Tana kommune. Dette er de gjenværendesporene man oftest finner etter lavvo og goahti. Noen ganger kan man også finne en sirkel av steiner rundt som har vært brukt til å holde "teltduken" på plass. Foto Sametinget.

På reindriftssamiske boplasser kan vi i tillegg til telttupper og boliggammetuffer finne tuffer etter fjøsgammer, matgammer, utendørs ildsted, ovner og gjemmer. På boplasser som har vært brukt fram til nyere tid kan det stå forskjellige slags stabbur (áiti) og staurkonstruksjoner brukt til å henge opp ting til tørking og lufting (luovvi). Fra boplassen kan man gjerne følge gamle stier til vannkilder, høstingsområder som sennegressmyrer og plasser der man har samlet reinen (gjeddi).

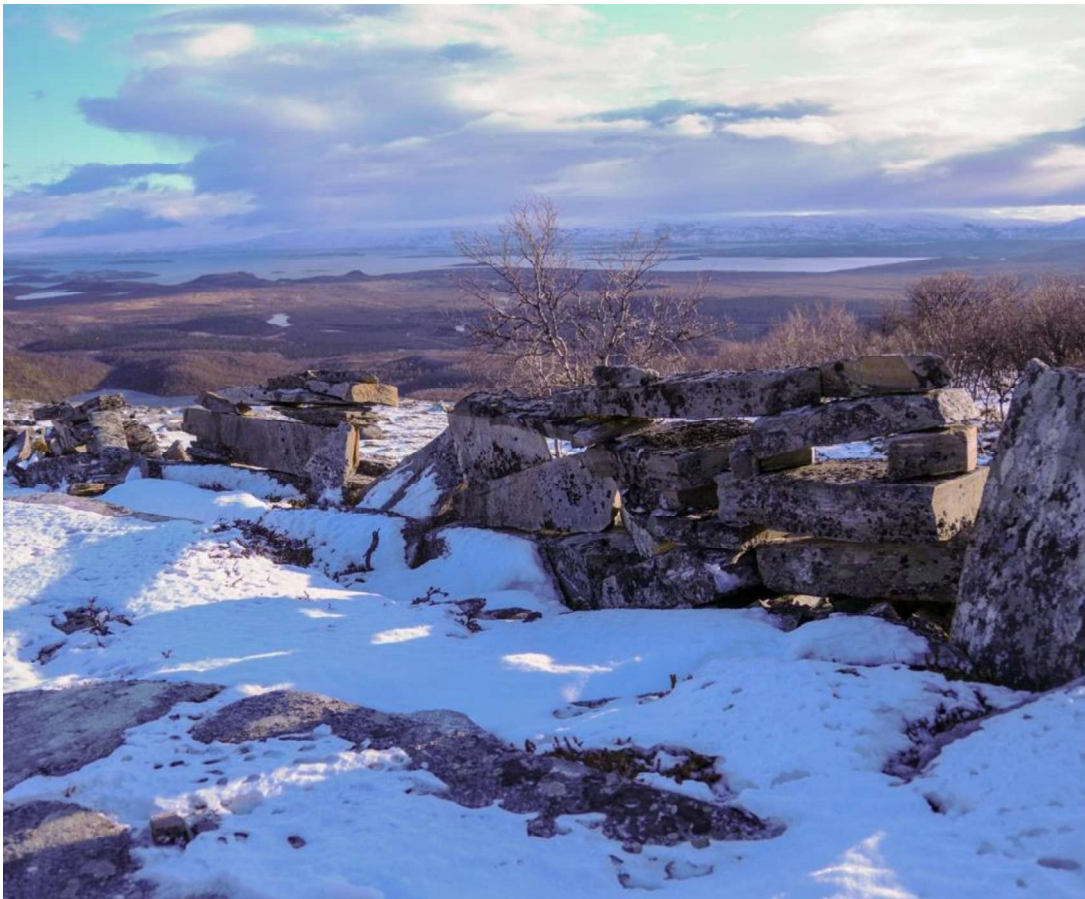
Reingjerder er en annen vanlig kulturminnetype som spenner over flere funksjoner. Samlegjerder har vært brukt til melking, merking, slaktning og skilling. Ledegjerder (vuopman) bidrar til å føre reinflokken inn i gjerdet under samling. Sperregjerder har vært brukt for å holde reinen innenfor et bestemt område, slik at man kan unngå sammenblanding og kontrollere flyttingen. Både stein, staur og ris har vært brukt som gjerdemateriale.

Det er markante mangler i dokumentasjon av samiske kulturminner. Med bakgrunn i den norske nasjonsbyggingen og det tilhørende fokuset på norsk forhistorie og kulturarv, ble både samiske kulturminner og samiske bosetningsområder lite interessante for arkeologiens virksomhet gjennom store deler av 1900-tallet. Først fra omkring 1980 ble forskning på samisk kultur og historie for alvor synlig i akademia. I forbindelse med de statlig finansierte kulturminneregistreringene som pågikk i perioden 1960-1991 ble kun områder som var dekket av Økonomisk kartverk (1:5000 serien) registrert. Dette falt uheldig ut for store deler av de samiske bruks og bosetningsområdene da det i hovedsak var arealer i tilknytning til tettbygde strøk langs eksisterende vegnett som ble vektlagt. I tillegg var det først etter en revidering av kulturminneloven i 1978 at fredningsgrensa på 100 år for samiske kulturminner ble innført slik at disse også ble systematisk registrert. Disse faktorene har medført at viktige samiske bruksområder ikke er blitt kartlagt og at nødvendige data dermed ikke finnes i de kulturminnedatabasene som danner beslutningsgrunnlaget for arealforvaltningen.

Figur 19. Gammetuft i sørsamisk område, Lonaplassen, sentralti Trollheimen. Foto Sametinget.

I tillegg til det generelle kunnskapshullet med manglende grunnlagsdata er det noen konkrete temaområder som det er påkrevd å behandle inngående både etisk og metodisk. Sametinget har valgt ut noen konkrete og viktige problemstillinger knyttet til arkeologiske kulturminner som har komplekse og sammensatte utfordringer. Disse har vi valgt å behandle i egne kapitler; «Samiske helligsteder» i kapittel 6, «Våre forfedres etterlevninger, graver og gravgods» i kapittel 7, og arbeidet for å styrke kunnskapsgrunnlaget generelt behandles i kapittel 7 «Kommunikasjon, synliggjøring og formidling».

Figur 20. Del av melkegjerd fra tidlig 1900-tallet i Ceakkogurra, ovenfor Rávttošnjárga/Stabburnes i Porsáŋgu/Porsanger. Foto Sametinget.

6. Helligsteder

Samiske helligsteder er en samlebetegnelse på steder/kulturminner som er forbundet med forestillinger, fortellinger og praksis knyttet til utøvelse av samisk førkristen tro og religion. Bássébáiki er det nordsamiske begrepet for et hellig sted. Innen samisk religionsforskning defineres bássebáiki som et sted hvor en åndelig virkelighet har manifestert seg, og som et farefullt- og kraftfylt sted som knyttes til rituell praksis.

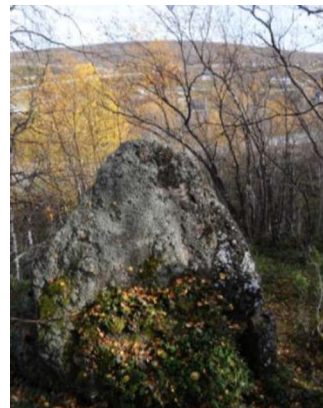
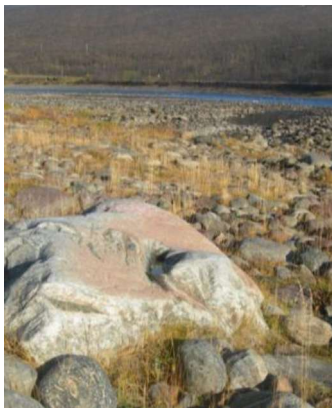
Naturlige formasjoner og objekter som det er knyttet tradisjoner til kan defineres som automatisk freda kulturminner etter kulturminneloven. I loven er dette beskrevet som tingsteder, kultplasser, varp, brønner, kilder og andre steder som arkeologiske funn, tradisjon, tro, sagn eller skikk knytter seg til. På denne måten kan naturformasjoner, fjell, vann, trær og så videre defineres som automatisk freda kulturminner.

Fram til misjonstiden på 16- og 1700-tallet var den samiske religionen en integrert del av det samiske samfunnet. Siidaen fungerte som både verdslig og rituell fellesskap. Samisk førkristen religion kjennetegnes av sjamanisme. Det sjamanistiske verdensbildet er tredelt, med himmel, jord og underverden som forskjellige virkelighetsplan. Sjamanen (noaidi på samisk) er en formidler mellom de ulike verdenene og kan foreta reiser mellom dem på vegne av fellesskapet. Misjonsvirksomheten førte til at samisk rituell praksis ble stigmatisert og siidaen mistet sin funksjon som rituell fellesskap. Bruken av de hellige stedene ble videreført av enkeltpersoner, og i det skjulte.

Figur 21. Mange samiske helligsteder har markante trekk og skiller seg ut fra omgivelsene. Murggiidgahperaš/Klubbnesen er et landemerke på nordsiden av Varangerfjorden. Stedet har vært offerplass og her finnes også urgraver og en saivusjø. Foto Sametinget.

Samiske helligsteder har stor variasjon i lokalisering, utseende og utforming. Det hellige var i den samiske religionen både en del av boplass-sfæren og av naturen eller siidaens ubebodde områder. Offerhandlinger foregikk både ved profane steder som ved ildstedet i boligen og på egne hellige steder i naturen. Stedene i naturen består gjerne av naturformasjoner uten menneskeskapt spor, for eksempel enkeltliggende steiner og steinblokker, steinformasjoner, fjell, sjøer, holmer, kilder, elver, skogsområder og enkeltstående trær. Helligsteder kan også bestå av menneskeskapt konstruksjoner, som steinringer og labyrinter, samt ha spor etter menneskelig aktivitet som offergaver og annet. Også urgraver- og bjørnegraver regnes som samiske hellige steder. Tross variasjonsbredden er det visse likhetstrekk mellom de hellige stedene. De ligger gjerne på terskler i terrenget, slik som på nes, holmer, i flomålet, på vannskillet, på overgangen til høyfjellet og på toppen av fjell. De synes ofte godt i terrenget. De hellige stedene kan dessuten ha spesielle egenskaper som kan ha blitt oppfattet som manifestasjoner av det hellige. Det kan være størrelse (fjell), steiner og berg som er kløyvd eller har spesiell farge i forhold til omgivelsene, steiner med menneske- eller dyrelignende form og sjøer med dobbelt bunn eller andre særtrekk.

Figur 22. Offersteiner kan knyttes til ulike aktiviteter som fiske, fangst, reindrift. Noen er synlig fra langt hold mens andre ligger tilbaketrukket. Foto Sametinget.

Samiske helligsteder er i liten grad registrert sammenlignet med andre automatisk freda samiske kulturminner. Ved utgangen av 2019 var det oppført 47 offersteiner, 22 offersteder, men bare ett hellig fjell i Askeladden. Dette kan ha sammenheng med at helligsteder kan være vanskelig både å identifisere og avgrense, særlig de som er uten menneskeskapte spor. Registrering og avgrensing av et helligsted må begrunnes. Tilgjengelig kildemateriale er skriftlige og muntlige kilder, stedsnavn og arkeologisk materiale. Alle dokumenterte samiske helligsteder er automatisk fredet etter kulturminneloven.

Stedsnavn er en sentral kildekategori. Kjente nordsamiske begreper for hellighet som vi finner som forledd i stedsnavn, er bássi og sáivu. Bássi kan brukes om forskjellige landskapsformasjoner, og sáivu har blitt brukt om både sjøer med dobbelt bunn og om fjell. Sieidi har blitt brukt primært om offersteiner og –klipper. Slike steiner kan også ha navn med uvhre- eller bálvalos- som forledd, noe som viser til offerhandlingen. Begrepet Sieidi har vært tolket som navn på himmel- og tordengudene.

Hellige fjell, klipper og offersteiner kan også ha slektskapsbetegnelser til navn, slik som áddjá (eldre mann, bestefar), áhkká (eldre kvinne, kone), áhkku (eldre kvinne, bestemor), gálgu (eldre kvinne, bestemor), olmmái (“mann”) og nieida (jente, datter). I sjøsamiske områder fins norske versjoner som “Kjerringa”, “Kallen” og “Mannen”. Det er ofte, men ikke bestandig, menneskelignende steinformasjoner som har fått slike navn. Men dette er ikke hele forklaringen. Navnene har en sakral referanse. Vi finner også slike navn på gudene i kildeskriftene til den samiske mytologien. Andre norske betegnelser og stedsnavn kan være markører som viser til samisk etnisitet og religiøse praksis for eksempel avgud, hedning, kirke.

I utbyggingsaker og annen arealplanlegging er det avgjørende at Sametinget har kjennskap til automatisk freda kulturminner for å kunne vurdere om disse blir berørt. Føringer for hva som kan defineres som automatisk freda hellige steder, er fastsatt i kulturminneloven § 4. I noen tilfeller, særlig

i større plansaker, gjennomfører Sametinget egne befaringer for å kartlegge samiske kulturminner. I slike saker er det også vanlig å ta kontakt med lokale tradisjonsbærere for å etterspørre opplysninger om samiske kulturminner.

En fredningsstatus legger begrensninger på arealbruk. I områder der helligsteder er tallrike og arealmessig store, vil de kunne legge begrensninger på betydelige arealer. Forvaltningen av samiske helligsteder har blitt aktualisert de senere årene i forbindelse med planlegging av vindkraftanlegg, infrastruktur og andre arealkrevende inngrep. Det finnes i dag generelt få opplysninger i Askeladden om helligsteder. Det er derfor stor risiko for at helligsteder kan gå tapt. Det finnes kildemateriale som viser til helligsteder, men dette materialet er ikke vurdert med hensyn til registrering i Askeladden. Askeladden har heller ikke konsistente betegnelser for samiske helligsteder. Typebetegnelser for denne gruppen samiske kulturminner er til dels overlappende og bør derfor gjennomgås.

I registrering og dokumentasjon av samiske helligsteder kan det være vanskelig å avgjøre om stedet faller inn under denne typebetegnelsen. En fredningsstatus må kunne begrunnes ut fra empiri. Dette kan være muntlige tradisjoner, skriftlige kilder, stedsnavn, og arkeologisk kildemateriale. Naturformasjoner som fjell, sjøer og annet kan derfor defineres som hellig og automatisk freda hvis det eksisterer empiri på dette.

Sametinget har i 2024 utarbeidet retningslinjer med kriterier for registreringsmetodikk, dokumentasjonskrav og etiske hensyn i kartfesting av samiske helligsteder. Det samme gjelder for vurdering av helligsteders sårbarhet for inngrep. Det har særlig vist seg krevende å avgrense hellige fjell og andre helligsteder som ikke har fysiske spor etter rituell bruk. Når det nå foreligger en overordnet metodikk ligger det bedre til rette for en enhetlig og konsistent forvaltning av helligstedene.

Helligsteder har stor variasjon både i størrelse og omfang, framtoning, sårbarhet og bruk. Noen er tilrettelagt og allment kjent lokalt, mens andre bare er kjent av få personer og familier. Erfaringer fra Sametingets kulturminnebefaringer har vist at lokale muntlige opplysninger om helligsteder kan være vanskelig å få tilgang til. I reindrifta og i samiske lokalsamfunn fins det fremdeles eksempler på at helligsteder har beholdt sin status som religiøse objekter og at de behandles med respekt. De er til dels fortsatt i bruk av enkeltpersoner og familier som er opptatt av å skjerme dem fra offentlighet.

Mål

- Samiske helligsteder forvaltes på en helhetlig og forutsigbar måte.
- Dokumentasjon og geografisk avgrensning av samiske helligsteder er basert på en omforent metodikk i Sametinget.
- Registrering og påvisning av samisk helligsteder som ikke har menneskeskapte spor, bygger på dokumentasjon som har vært underlagt kildekritiske vurderinger.
- Tradisjonskunnskap er en viktig kilde i arbeidet med å dokumentere samiske helligsteder.
- Strategi
- Fortløpende evaluering og revidering av retningslinjene fra 2024
- Evaluere og samordne typebetegnelser på de ulike helligsteder i Askeladden.
- Registrere helligsteder i Askeladden på bakgrunn av eksisterende data.

Figur 23. Oppmurte steineringer finnes mange steder. Noen kan antas å ha vært offersteder mens andre peker i retning av å ha vært fangsttinnretninger. Foto. Sametinget.

7. Våre forfedres etterlevninger, graver og gravgods

7.1 Samisk gravskikk

Samisk gravskikk kan følges langt tilbake i tid. De eldste samiske gravene er de samiske urgravene, og flere grunner taler for at gravskikken kan trekkes tilbake til 900-tallet f.Kr. Dette er en av de lengste sammenhengende gravskikkene vi kjenner i Europa, og forekom fram til 16/1700-tallet – en periode på vel 2000 år. Samiske førkristne graver finnes over store deler av Sápmi, men er i liten grad utforsket særlig når det gjelder geografisk distribusjon og regional variasjon. De omfatter i tillegg til urgravene også bjørnegraver som har mange fellestrekk med urgravene. I tillegg finnes såkalte fangstmarksgraver som assosieres med samisk tilstedeværelse i Midt-Sverige og Indre Østlandet i Norge, og dernest forekomsten av blandede graver som viser kontakt og samhandling mellom norrøn befolkning og samer.

Figur 24. Urgravene kan ligge i helleur, i bergsprekker eller inntil store steiner. Noen vises som forsenkninger og hulrom i ur mens andre framstår som tydelige røyser. De finnes over store deler av Sápmi. Øverst: urgraver i helleur og ved steinblokk, Varanger. Nederst: Frittliggende fangstmarksgrav, Oppdal. Foto Sametinget.

Samiske graver er en av de viktigste kildene vi har til kunnskap om samisk tilstedeværelse, bosetning og kontinuitet så lang tilbake i tid. Urgravskikken er nøye knyttet til samisk religion og trosutøvelse.

Den døde ble gjerne svøpt og sydd inn i bjørkenever og lagt ned i ur, bergsprekker eller i skjul inntil større steiner. Noen ble begravd i pulk eller trekister. Det er funnet et rikt utvalg av gravgods som de

døde fikk med seg. Det kunne være perler og ulike smykker, ringer og brosjer, bronsekjeder, jaktredskaper, nålehus, og såkalt kjelmøykeramikk. I mange graver er det dessuten funnet dyrebein fra en rekke arter. Mange av gjenstandene kommer fra andre geografiske områder og viser kontakt til finske, baltiske, russiske og norrøne områder. Gjennom gravskikken kan vi også se hvordan de samiske kontaktnettene har endret seg over tid.

Introduksjonen av kristendommen i samiske områder kan hovedsakelig knyttes til tre forhold. Det første er den tidlige påvirkningen som fant sted fra slutten av det første årtusen e.Kr. og inn i middelalderen da den nye religionen gradvis spredte seg til de nordlige kystområdene. I Nord- Troms og Finnmark er den primært knyttet til den norske koloniseringen og fiskeværsetableringen langs ytterkysten fra 1200-tallet av. Som en følge av dette, er det sannsynlig at den samiske befolkningen allerede på 1200-tallet var under en viss innflytelse fra kristendommen. Det andre er den russiske misjonsvirksomheten som ble rettet mot den østsamiske befolkningen på 1500-tallet. Den hadde sin basis i gresk-ortodoks katolisisme og omfattet primært området som i dag dekkes av Sør-Varanger. Den tredje og mest innflytelsesrike er den norske misjonsvirksomheten på 1700- og 1800-tallet, som startet med Thomas von Westens misjonsreiser og intensive misjonering i samiske områder.

Selv om kristendom og kristen gravskikk utover 1700-tallet ble mer og mer enerådende finnes det likevel eksempler på at elementer fra urgravskikken fortsatt kan spores i samiske kristne graver inn på 1800-tallet og i «sommergraver» fra begynnelsen av 1900-tallet.

7.2 Kunnskapspotensial

De siste tiårene har det vært gjennomført lite forskning på samiske levninger. Vitenskapelige metoder som benyttes i forskning, er i stadig utvikling, og vi kan i dag ikke overskue hva framtidens metoder kan gi oss av ny kunnskap. Våre forfedres levninger og da særlig fra urgravene, med tilhørende gravkontekst og geografiske distribusjon representerer derfor et stort kunnskapspotensial. Forskning på samiske menneskelige levninger kan gi inngående kunnskap om alder, helse, levekår, oppvekststed og kosthold både på individnivå og på et overordnet samfunnsnivå. Den kan belyse endringer over tid og forhold innad i våre bosetningsområder og i forhold til andre grupper. All forskning på våre forfedres levninger fordrer sammensatte etiske vurderinger, også i forhold til innsamlingshistorikk. Videre må avveininger knyttet til materialets sjeldenhet i forhold til datering, geografisk funnsted og lignende vurderes. Dette er hensyn som må vurderes i hvert enkelt tilfelle og som krever godkjenning av Sametinget. Undersøkelser og prøvetaking av samiske levninger i Norge skjer derfor ikke uten at en slik godkjenning foreligger.

7.3 Innsamlingshistorikk og lokalisering

Levningene er samlet inn til institusjonene på ulike måter og etter skiftende metoder og etiske retningslinjer siden 1800-tallet. De tidlige innsamlingene var gjerne knyttet til rasebiologisk forskning. Også private hentet ut, oversendte og solgte samiske levninger til museer og samlinger. Det ble drevet handel med menneskelige levninger og bytte av materiale mellom ulike institusjoner. Som en følge av dette finnes det i dag samiske menneskelige levninger ved en rekke institusjoner og museer i utlandet. Sametinget har i dag ingen samlet oversikt over levninger som befinner seg utenfor Norge.

Den største samlingen med i overkant av 1000 samiske levninger oppbevares i Bioantropologisk samling ved Institutt for medisinske basalfag på Universitetet i Oslo (tidligere kalt De Schreinerske Samlinger) De samiske levningene i samlingene omfatter både levninger fra urgraver og kristne graver. De ble samlet inn i tidsrommet 1850 - 1977. De fleste av disse ble imidlertid samlet inn av leger og medisinstudenter i perioden mellom 1914 og andre verdenskrig og inngikk i anatomen Emil Schreiners program for å undersøke den fysiske antropologien i Norge.

Raseforskningen og kanskje særlig innsamlingen av samiske levninger fra kristne kirkegårder vakte motstand og fortilvelse lokalt. Schreiner hadde riktignok tillatelse fra Kirkedepartementet, men den lokale samiske befolkningen ble som oftest ikke forespurt, og de protesterte gjentatte ganger.

Levningene som kom inn til De Schreinerske Samlinger etter krigen (1945) var i hovedsak resultat av arkeologiske utgravninger og ikke som et direkte ledd i raseforskning. Etter 1977 er det, i tråd med kulturminneloven, forvaltningsmuseene/universitetsmuseene, som har vært mottaker av alt materiale fra urgraver i sine respektive geografiske områder. I praksis betyr det i hovedsak Vitenskapsmuseet i Trondheim og Norges arktiske universitetsmuseum i Tromsø.

Disse levningene er, med hjemmel i kulturminneloven, kommet inn som resultat av godkjente arkeologiske undersøkelser samt sikring av utsatte graver. Når det gjelder sikring, rapporterer Sametinget årlig til forvaltningsmuseene om behovet for sikring av utsatte graver. Sametinget har gjennom forskrift myndighet til å gi dispensasjon fra kulturminneloven hvis et planlagt tiltak er i konflikt med samiske kulturminner, herunder også graver. De fleste dispensasjoner gis med vilkår om at det gjennomføres en arkeologisk undersøkelse. Undersøkelsene utføres etter dagens forskrifter av forvaltningsmuseene og innsamlet materiale blir innlemmet i deres samlinger, med mindre det inngås en avtale om oppbevaring/deponering ved en samisk institusjon.

Det finnes eksempler på at deler fra ett og samme individ ikke oppbevares samlet. Eksempelvis kan kraniet fra en grav ligge i De Schreinerske Samlinger mens de øvrige levningene oppbevares ved et forvaltningsmuseum. Det samme gjelder gravgodset som den døde hadde med seg i graven. Gravgodset kan ligge ved forvaltningsmuseene mens levningene befinner seg i De Schreinerske Samlinger.

7.4 Forvaltning og myndighet

Sametinget har gjennom en årrekke arbeidet med problemstillinger knyttet til forvaltning av samiske levninger og gravmateriale. Det være seg etikk og mellommenneskelige hensyn samt bevaring og anvendelse av materialet, forvaltningsansvar, eierskap, lokalisering, tilbakeføring, forskning og formidling samt sikring av materialet for framtidige kunnskapsproduksjon om vår samiske kulturhistorie. Samtidig har det manglet et overordnet styringsverktøy for forvaltning av samiske menneskelige levninger med tilhørende funn, det være seg oppbevaring, forskning, deponering eller gjenbegravelse.

Sametinget vedtok i 2019 «Etske retningslinjer for samisk helseforskning» (SP 23/19). Dette inkluderer også forskning på samisk, humant biologisk materiale. Med de «Etske retningslinjene for samiske helseforskning» ønsker Sametinget å sikre at samisk helseforskning er forankret i urfolks rett til selvbestemmelse, og tar hensyn til og respekterer mangfoldet og egenarten som preger den samiske kulturen og de samiske samfunn.

Sametinget og Universitetet i Oslo undertegnet i 2020 en egen avtale om forvaltning av samiske menneskelige levninger som er deponert på bioantropologisk samling ved UIO. Her går det fram at Universitetet i Oslo har forvaltningsansvaret for de samiske levningene i samlinger etter de føringer som er fastsatt av Sametinget. Sametinget fatter endelig avgjørelse i alle forhold som gjelder det samiske materialet etter innspill fra universitetet. Den samiske delen av samlingen er lukket for offentligheten og oppbevares adskilt fra øvrig materiale i samlingen. Den skal heller ikke gjøres synlig for besøkende. Avtalen slår fast at all forskning på det samiske materialet skal underlegges etiske og vitenskapelige retningslinjer som gjelder all forskning i Norge. Avtalen viser til Etske retningslinjer for forskning på menneskelige levninger fra 2016 utarbeidet av Nasjonalt utvalg for vurdering av forskning på menneskelige levninger (Skjelettutvalget). Videre skal det innhentes en etisk vurdering fra Skjelettutvalget før forskning kan finne sted. Skjelettutvalget ble for øvrig opprettet av Utdannings- og Forskningsdepartementet i 2008. Behovet for å opprette et uavhengig nasjonalt utvalg ble tydelig i forbindelse med Universitetet i Oslos arbeid omkring oppbevaring og forskning på samisk materiale ved De Schreinerske Samlinger, samt krav om tilbakeføring av deler av dette materialet. Utvalget er rådgivende og arbeider etter nasjonale og internasjonale forskningsetiske retningslinjer samt lover og konvensjoner som kulturminneloven og ILO-konvensjon nr.169. I følge avtalen mellom Sametinget og Universitetet i Oslo skal i tillegg til allmenne regler for forskning i Norge, Sametinget eller det organ det utpeker, godkjenne at samiske levninger anvendes i forskning. Det går også fram at dersom det viser seg at det fortsatt finnes levninger etter identifiserbare navngitte personer i samlingen, skal disse utleveres for gjenbegravelse. I følge kunnskapsstatus i 2020 kjenner Sametinget ikke til at det er identifiserbare navngitte individer i samlingen.

levninger og gravfunn som befinner seg i samlingene på de regionale forvaltningsmuseene har Sametinget i dag ikke råderett over. Forskning på samiske levninger i disse samlingene skjer imidlertid også i tråd med tilråding gitt av Skjelettutvalget og Sametinget i hvert enkelt tilfelle.

I Norge har Sametinget forestått flere gjenbegravelser. Den mest omfattende fant sted i Neiden i 2011, og omfattet levninger fra 94 individer som De Schreinerske Samlinger hentet ut og kjøpte i Neiden i 1915. I tillegg har levninger etter navngitte personer blitt gjenbegravd både i Kautokeino og i Alta kommune. Sametinget har på denne bakgrunnen erfart at gjenbegravelser innebærer arbeidskrevende prosesser blant annet å skulle finne etterkommere og gi dem mulighet for innflytelse. Det finnes i dag ikke lenger samiske levninger med kjent identitet i noen av samlingene.

Ved gjenbegravelse av ikke navngitte personer har Sametinget erfart at det lokalt har vært framført divergerende syn. Noen har ønsket gjenbegravelse. Andre har ønsket at levningene fortsatt skulle oppbevares slik at det kunne være del av et kildemateriale for framtidig kunnskapsproduksjon om vår

kulturhistorie. Sametinget mener det er viktig å åpne opp for meningsmangfoldet i urfolkssamfunnet slik at beslutningene kan fattes på et bredt grunnlag.

7.5 Erfaringer og utfordringer

Innsamlete samisk gravfunn, både levninger og tilhørende funn, utgjør et sammensatt funnkompleks med stor tidsdybde, kunnskaps- og identitetsverdi. Materialet innehar et stort potensial for framtidig kunnskapsproduksjon om vår kulturhistorie, tilstedeværelse og levkår. Materialet forvaltes i dag av ulike institusjoner og har en innsamlingshistorikk som går tilbake til 1800-tallet. Det innebærer at formålet og begrunnelsen for innsamlingen over tid har variert. Særlig innsamling fra kristne gravplasser fra 18- og 1900-tall har vært en opprørende og omstridt praksis som har møtt motstand både i sin samtid og i dag. Sametinget tar sterk avstand fra denne innsamlingspraksisen.

Sametingets forvaltning av våre forfedres levninger og gravmaterialet byr derfor på en rekke utfordringer og komplekse etiske og faglige problemstillinger. Det være seg i forhold til bevaring og anvendelse av materialet, eierskap og forvaltningsansvar, forskning samt sikring av materialet for framtidig kunnskapsproduksjon om samisk kulturhistorie. Videre nevnes problemstillinger knyttet til lokalisering, tilbakeføring, gjenbegravelse og lokale medvirkningsprosesser.

I Sametingets forvaltning er det derfor behov for overordnede styringsdokumenter og forvaltningsverktøy som kan sikre en helhetlig og konsistent behandling av samiske levninger

og gravmateriale. På det overordnede planet er det aktuelt å avklare om levningene som er innsamlet, fortsatt bør oppbevares i de Schreinerske Samlinger som er en medisinsk/

anatomisk samling, eller om det heller bør flyttes til kulturhistoriske samlinger som er forpliktet av internasjonale museumsetiske retningslinjer. Forvaltere av kulturhistoriske museumssamlinger har normalt særskilt kompetanse på konservering og ivaretagelse av denne type materiale. Sametinget vektlegger at samiske menneskelige levninger som befinner seg i samlinger til enhver tid skal behandles med stor respekt og gis optimale bevaringsforhold så lenge de befinner seg der.

Det er også behov for å vurdere etikken i dagen praksis som tillater at levninger fra samme individ ikke alltid oppbevares samlet. Lignende spørsmål kan knyttes til hvor vidt det er akseptabelt å skille de menneskelige levninger fra det tilhørende gravgodset. Det er aktuelt å vurdere om forvaltningsmuseene er å foretrekke som lokaliseringsssted for samiske levninger i påvente av at en eller flere samiske museumsinstitusjoner gis nødvendige fasiliteter og kapasitet.

En annen overordnet problemstilling er hvilke prosesser og avveininger Sametinget skal legge til grunn for avgjørelser i konkrete saker knyttet til forskning, bevaring eller gjenbegravelse. Det finnes, som nevnt tidligere, ikke navngitte individer i noen samlinger, men de enkelte levningenes datering, sjeldenhet og innsamlingshistorikk vil inngå i kunnskapsgrunnlaget for slike avgjørelser. I de tilfeller der Sametinget legger til rette for gjenbegravelse av ikke-kristne individer (urgraver) bør også valg av ritual og begravelsesform gis en særskilt etisk vurdering. Spørsmål vil her videre også være knyttet til om levningene skal tilbakeføres til opprinnelig gravsted og om eventuelt gravgods i opprinnelig grav skal følge med. Sametinget vil i spørsmål knyttet til gjenbegravelse legge stor vekt på berørte lokalsamfunns syn og ønsker.

En uttalelse fra Skjelettutvalget vil i hver enkeltsak være et viktig bidrag til kunnskapsgrunnlaget. Dette er allerede en anerkjent og etablert praksis. Det er også viktig å involvere lokalsamfunn og enkeltpersoner i medvirkningsprosesser slik at de får bidra til kunnskapsgrunnlaget. En utfordring kan her være å håndtere divergerende ytringer fra lokalt hold og enkeltpersoner som kan komme til å dominere den lokale meningsutvekslingen. Sametinget trenger å utvikle gode praksiser som både sikrer bred lokal deltakelse og medvirkning som håndterer divergerende ytringer.

Mangelen på skriftlige kilder gjør som nevnt samiske arkeologiske funn herunder også graver, gravskikk og menneskelige levninger til en særlig viktig kunnskapskilde om vår kulturhistorie. Å sikre grunnlaget for en samisk historie var derfor også en av årsakene til at samiske kulturminner i 1978 fikk et særlig sterkt vern gjennom en egen fredningsgrense på 100 år i kulturminneloven. På denne bakgrunnen er det nødvendig å vurdere og invitere til dialog om andre alternativer når det meldes inn krav om gjenbegravelse av ikke navngitte personer som ledd i forsoningsprosesser. Et overordnet spørsmål som kan reises i relasjon til en eventuell gjenbegravelse, er hvilke framtidige konsekvenser gjenbegravelse av samiske levninger og gravmateriale vil medføre. Hvordan vil det innvirke på vår og kommende generasjoners tilgang og rett til ny kunnskap om våre forfedre, deres tilstedeværelse og landskapsbruk. Kunnskapspotensialet i deler av gravmaterialet som kan knyttes til samiske tradisjoner tilbake til 900-tallet f.Kr. kan bli av betydning for våre etterkommere og deres rett til fortsatt å bruke arealer og drive næringer i områder som er satt under press.

Sametinget har, fra høsten 2024, igangsatt et treårig prosjektarbeid med mål om å utarbeide overordnede retningslinjer for dette området. Her er blant annet målet å utvikle gode og inkluderende medvirknings- og forsoningsprosesser som håndterer meningsmangfold og bygger på dialog med berørte parter. Videre og også belyse de samiske levningenes og gravgodset sin betydning og verdi som kilde til kunnskap om samisk tilstedeværelse, levesett og historie. Parallelt med dette utviklingsarbeidet vil Sametinget initiere dialogmøter med de institusjonene i Norge som har samiske menneskelige levninger i sine samlinger.

I mars 2025 ble NOU 2025:3, «Ny kulturmiljølov» overlevert. Utvalget har her kommet med forslag til ny kulturmiljølov som skal erstatte kulturminneloven fra 1978. Utvalget har foreslått at det skal ligge til Sametinget å avgjøre spørsmål knyttet til samiske menneskelige levninger. Dette forslaget er i tråd med Sametingets syn og vi vil arbeide for at dette også skal inngå i den nye kulturmiljøloven.

Mål

- Sametinget eller det organ Sametinget utpeker, er rette myndighet i forvaltning av samiske levninger og gravmateriale.
- Forvaltning av samiske levninger og gravgods, herunder oppbevaring, forskning, deponering eller gjenbegravelse håndteres i tråd med retningslinjer vedtatt i plenum.
- Samiske levninger og gravfunn som befinner seg i samlinger behandles med respekt og verdighet og gis optimale bevaringsforhold som følger internasjonale museumsetiske retningslinjer.
- Prøvetaking og undersøkelser av samiske levninger følger anerkjente etiske retningslinjer og godkjennes av Sametinget. Dette er gjeldende praksis også i dag.

Strategier

- Slutføre pågående arbeid med styringsdokument for forvaltning av samiske levninger med tilhørende funn. Arbeidet er planlagt avsluttet ved utgangen av 2027.

8. Kommunikasjon og formidling

Å tilgjengeliggjøre kunnskap er en del av demokratiserings-prosessen som både Sametinget og statlige myndigheter er engasjert i. I Stortingsmelding nr 24 (2008-2009) «Nasjonal strategi for digital bevaring og formidling av kulturarv» er visjonen at mest mulig av samlinger i arkiv, bibliotek og museer skal digitaliseres og gjøres tilgjengelig for flest mulig ved formidlingsvennlige, søkbare og tilgjengelige IKT-løsninger. Å sikre kildene og gi befolkningen tilgang til dem er en vesentlig del av denne satsningen. Parallelt med denne satsingen er det viktig å påpeke at, uten tilstrekkelig samisk innhold i databasene som tilgjengeliggjøres, vil ikke satsingen ha god effekt for synliggjøring av den samiske kulturarven.

Å gjøre kulturminnedata tilgjengelig i en nasjonal database er viktig som ledd i demokratiseringsprosessen og et skritt i riktig retning. Databasen i seg selv skaffer imidlertid ikke til veie kulturminnedata som ikke finnes. Resultatene av statens tidligere prioriteringer knyttet til hvilke områder som ble systematisk registrert og hva slags kulturminner som ble fokusert på, medfører at man fortsatt har et demokratisk problem. Kunnskapshullene knyttet til kulturminnedata fra store deler av de samiske kjerneområdene er fortsatt reell, selv om man har en nasjonal database. Det finnes fortsatt i dag store arealer innenfor samiske bruks- og bosettingsområder der det ikke er gjennomført kartlegging av samiske kulturminner. Det gjelder både innlandsområder og deler av kysten.

Mangelen på kulturminnedata er en hemsko for det samiske samfunnet og for Sametinget som forvalter av kulturminner.

8.1 Digitalisering av samiske kulturminnedata

Det har de siste tiårene blitt gjennomført en rekke forsknings- og dokumentasjonsprosjekter hvor automatisk freda samiske kulturminner og samisk historisk landskapsbruk er kartlagt. Dette er blant annet blitt gjort i regi av universiteter, forskningsinstitutter, museer, Finnmarkskommisjonen, samiske kompetansesenter, lokalsamfunn og reinbeitedistrikter. Ofte sammenfaller disse dokumentasjonsprosjektene geografisk med de arealene som ble utelatt i forbindelse med store nasjonale registreringsprosjekter i perioden 1960-1990 og hvor de største kunnskapshullene om

samiske kulturminner er. Det finnes også et stort materiale om samiske kulturminner i eldre samisk-etnografisk litteratur.

Den generelle mangelen på helhetlig oversikt over samiske kulturminnedata begrenser allmennhetens tilgang til egen kulturarv, og en utfordring for de forventninger som stilles til Sametinget som kunnskapsleverandører og forvalter av samiske kulturminneverdier. Det er i dag et økende press om inngrep og økt bruk i store områder som ikke tidligere har vært berørt av større tekniske inngrep. I denne sammenhengen er det derfor svært uheldig at eksisterende dokumentasjonen fra ulike dokumentasjonsprosjekter hovedsakelig finnes i rapporter, private databaser, forskningsartikler og vitenskapelige avhandlinger, og i liten grad er overført til kulturminnedatabasen Askeladden. Det er viktig å få den eksisterende dokumentasjonen inn i Askeladden. Et potensielt arbeid med å overføre tilgjengelig data og dokumentasjon er langt mindre kostnadskrevende enn å gjennomføre nye befaringer og registreringer. Det vil i en del tilfeller medføre kontrollarbeid i felt, men vil likevel være langt mindre ressurskrevende enn nyregistreringsarbeid. Dette er svært verdifull informasjon som, hvis den ble overført til Askeladden, vil styrke kunnskapsgrunnetil den samiske kulturminneforvaltningen betydelig. Sametingsrådet har tidligere bedt om økt registreringsinnsats for å avhjelpe manglene i de nasjonale kulturminneregistreringene. Gjennom målrettede og gjennomførbare tiltak kan man tette noen av kunnskapshullene, men det er prosjektarbeid som vil kreve egen finansiering for å kunne gjennomføres.. Et eksempel er et forskningsprosjekt i områdene rundt Vestertana innerst i Tanafjorden hvor det ble gjennomført registreringer av kulturminner og samisk landskapsbruk i perioden 2007-2011. Arbeidet ble gjort i samarbeid med Vestertana bygdelag og Lágésduottar reinbeitedistrikt. I Tana kommune som helhet er det totalt dokumentert 3439 arkeologiske enkeltminner. I dette enkeltprosjektet, i et avgrenset området rundt Vestertana, ble det dokumentert i overkant av 800 automatisk freda samiske kulturminner. Kulturminnene ble i 2025 lagt inn i Askeladden og er nå tilgjengelige for allmennheten og forvaltningen. Ved å digitalisere og gjøre tilgjengelig allerede innsamla data vil andelen samiske kulturminner i de nasjonale registrene øke, særlig i de områdene hvor de største kunnskapshullene finnes. Dette er svært verdifull informasjon som, hvis den ble overført til Askeladden, vil styrke kunnskapsgrunnetil den samiske kulturminneforvaltningen.

Mål

- Samiske kulturminner er sikkert lagra og gjort tilgjengelig for allmennheten og forvaltningen.

Strategi

- Digitalisere, arkivere og gjøre tilgjengelig materialet som allerede er innsamla.
- Aklare rettigheter, eierskap og personvern tilknyttet det innsamlete materialet.

8.2 Dokumentasjon og lokalt engasjement

Forvaltning og synliggjøring av samiske kulturminner og kulturmiljøer på grunnlag av egen historie og egne verdier er et viktig mål for Sametinget. Sametinget opplever stor interesse fra samiske lokalsamfunn og reinbeitedistrikter om samarbeid og faglige rådgiving for å kartlegge egen historie og dokumentere egne kulturminner.

Mange samer har vokst opp med myter, fortellinger og forestillinger forankret i tradisjoner som ofte er knyttet til landskapet. Dette innebærer at mange har sterke røtter i- og tilhørighet til et landskap. Dokumentasjon og ivaretagelse av det samiske historiske kulturlandskapet er viktig for å vedlikeholde samisk identitet og relasjon til formødrenes områder. Det bidrar til å styrke og videreføre de historiske røtter som dette landskapet representerer både for dagens og morgendagens generasjoner. På denne måten inngår også kulturminner i en samisk samtidssammenheng ved at de, i tillegg til historisk kunnskap, også bidrar til opplevelse av kulturell tilhørighet og bevissthet om atferd i og bruk av naturen.

Sametinget har god erfaring fra slike prosjekter, blant annet kurs i registrering av kulturminner. Kursene inneholder både en teoretisk og en praktisk del i kulturminneregistrering. Slike kurs gir økt oppmerksomhet på samisk historie og samisk identitet, og resulterer i at samiske lokalsamfunn selv bidrar til at samiske kulturminner blir registrert. Samarbeid og dialog med berørte lokalsamfunn vil kunne styrke både kunnskapen om samiske kulturminner og ivaretagelsen av dem. Det er mye godt kulturminnevern i økt lokal kunnskap og engasjement og i opplevelsen av at Sametinget arbeider for og med de samiske lokalsamfunnene. En annen gevinst av tett samarbeid med lokalsamfunn er muligheten til å på en god måte få dokumentert muntlige overleveringer og tradisjonskunnskap. Det å drive med utstrakt generell registrering med egne folk i terrenget krever store økonomiske og

personneltmessige ressurser. Å spille på lag med lokalsamfunn og følge opp med kvalitetssikring fra Sametinget er mer realistisk.

Fredningsgrensen fra 1917 medfører at levende urfolkskunnskap er direkte relevant for dokumentasjon og registrering av automatisk freda samiske kulturminner. I tilknytning til større plansaker som utløser utstrakt registrerings- og dokumentasjonsarbeid skrives det omfattende feltrapporter. Disse kan i større grad gjøres tilgjengelig og brukes i aktivt formidling utad.

Muntlige overleveringer og tradisjonskunnskap som fortsatt finnes i reindriften og i samiske bygder er verdifull kunnskap. Det lokale, kollektive minnet kan strekke seg langt tilbake i tid og har stor verdi og relevans for vårt arbeid. Med økende urbanisering og modernisering er denne kunnskaps- og formidlingsformen på vikende front.

Mål

- Bevisstheten om samiske kulturminner lokalt er sterk.
- Sametinget og de samiske lokalsamfunnene samarbeider for å øke kunnskapen om og tilgangen til kulturminner.

Strategi

- Kartlegge og dokumentere landskapsbruk og kulturminner i samiske bruksområder som tidligere er lite undersøkt.
- Benytte ny teknologi i kombinasjon med intervjuer og lokalt samarbeid vil være viktige elementer i arbeidet.
- Samarbeide med reindriften og lokalsamfunn, da særlig i større arealinngreps- og vernesaker.

Figur 25. Fra kulturminneregistreringskurs i regi av Sametinget i Duodorrá Ráffe/Beiaru i 2012.
Foto Sametinget.

8.3 Formidling, skjøtsel og tilrettelegging

Tilretteleggings- og formidlingsprosjekter er viktig for at kulturminner kan oppleves, brukes, gi mening og identitet, og for å fortelle de samiske historiene. God formidling og kunnskap skaper gode

opplevelser og interesse for kulturhistorien. Dette styrker fundamentet for bevaring av de samiske kulturminnene. Sametinget skal derfor være en aktiv part og premissleverandør i tilrettelegging og annen formidling av et bredt spekter av samiske kulturmiljøer.

Sametinget har gjennom en årrekke lagt til rette kulturmiljøer, med tanke på at disse skal formidle viktige deler av vår kulturarv. Sametinget har etter kulturminneloven myndighet til å drive formidling, skjøtsel, og tilrettelegging. Arbeidet skjer alltid i samarbeid med lokale institusjoner og foreninger, fylkeskommuner eller museer. For tiden gjennomføres flere tilretteleggingsprosjekter i Rana kommune. Disse har sterk lokal samisk forankring og medvirkning. Raanen Saemieh (Rana sameforening) bidrar aktivt med kunnskapsgrunnlag og praktisk gjennomføring. Arbeidet skal være slutført i 2027.

Mange tilretteleggingsprosjekter har blitt gjennomført med støtte fra Riksantikvaren gjennom «Bevaringsprogram for utvalgte arkeologiske kulturminner» (BARK). Et eksempel er tilretteleggingen i pitesamisk område på Saltfjellet. Der er tilrettelagt ulike kulturmiljø som viser mangfoldet i den pitesamiske kulturarven. Bevaringsprogrammet er fra 2025 gått over til å bli en tilskuddsordning som dekker samme tematikk.

I tilknytning til tilretteleggingsprosjekter arrangeres det alltid åpningsmarkeringer, gjerne med seminarer. Dette er viktige begivenheter for å vise fram den samiske kulturhistorien, og er et møtepunkt mellom lokalbefolkningen og Sametinget. Samarbeidet mellom Sametinget og lokale aktører bidrar til økt engasjement, bevisstgjøring og samisk identitetsbygging.

Sametingets formidlingstiltak er i noen tilfeller kombinert med sikring, for å hindre skader på kulturminner. Blant annet er dette gjort på Spildra i Kvænangen og Trollholmsund i Porsanger, hvor det er mange turister. Oppfølging med tilrettelagt kultursti på Spildra, viser at gjennomført sikring har hatt den ønskede effekt. Fysiske sikringstiltak beskytter nå graver og bjørnegraver som tidligere var utsatt for ødeleggelse. Kulturminnene kan dermed fremdeles inngå i lokal turistbasert næring.

Digitalisering og ny teknologi gir nye muligheter også innafør formidlingsfeltet. Ved bruk av digitale plattformer kan man kombinere tekst, lyd, bilde og film, og dermed gjøre fortellingene mer levende. Den løpende utbyggingen av mobilt bredbånd åpner for stadig økende muligheter til å nå ut til publikum. Blant annet på Snubba i Evenes og i Valdres er det laget filmsnutter som formidler ulike samiske fortellinger og historie. Når man står ute i terrenget, kan man skanne en QR-kode og komme til Sametingets hjemmeside hvor den kulturhistoriske informasjonen kommer opp. Dette innebærer at også folk som ikke er på stedet, kan få del i informasjonen. Et viktig satsingsområde er å styrke den digitale formidlingen også på de steder der det i dag kun er informasjon på skilt i terrenget. Økt bruk av digitale løsninger kan også bidra til å forenkle løpende faglig oppdatering.

Figur 26. Tilrettelagte samiske kulturminner og formidlingsprosjekter er en ressurs for skoleverket. Foto Sametinget.

Figur 27. Sametingspresident Aili Keskitalo og sametingsråd Henrik Olsen – fra åpningen av tilrettelagte pitesamiske kulturminner på Saltfjellet. Foto Sametinget.

De samiske språkene er en viktig del av kulturarven. Det benyttes derfor samisk språk i all tilrettelegging. Skriftspråket tilpasses gjerne de dialektale forhold. Skilting på Saltfjellet var den første tilretteleggingen hvor det ble brukt pitesamisk som skriftlig formidlingsspråk. Sametinget opplevde at dette ga en god lokal forankring av prosjektet, og at lokalbefolkningen verdsatte synliggjøringen av språket. Sametinget har i tilretteleggingsprosjekter aktivt synliggjort samiske stedsnavn - både de som er i bruk og de som er gått i glemmeboka. Ved å ta disse i bruk, kan tradisjonelle stedsnavn formidles til kommende generasjoner. Sametinget vil derfor også framover prioritere språkarbeid i tilretteleggingsprosjekter.

Det samiske bosettings- og bruksområdet er stort og rommer en mangfoldig historie. Formidling og tilrettelegging må derfor speile et vidt spekter av samisk kultur og historie, som geografisk strekker seg fra det østsamiske til det sørsamiske området. Kulturmiljø som tilrettelegges skal også vise bredden av ulike samiske levemåter. Den sørsamiske kulturarven er særlig lite kjent. Sametinget vil derfor fortsatt prioritere dette arbeidet.

Et viktig aspekt ved tilrettelegging av kulturminner, er at det kan bidra til økt slitasje på kulturmiljø. Noen samiske kulturminner er særskilt sårbare, slik som graver og hellige steder. Tilrettelegging kan oppfattes som forringelse av et hellig landskap. Det er derfor viktig å gjøre en grundig vurdering av hvilke kulturminner som bør tilrettelegges for allmenheten.

Vedlikehold, oppfølging og skjøtsel av tilrettelagte kulturmiljøer kan være utfordrende. Sametinget har derfor utarbeidet en plan for oppfølging av disse. Denne planen er et levende dokument, hvor årlige skjøtelseshov behov synliggjøres.

Det største skjøtelseshovet for samiske kulturminnelokaliteter er i landsdelsprosjektet Fotefar mot nord. Prosjektet ble etablert tidlig på 1990-tallet, og formidler én lokalitet i hver kommune, hvorav 17 formidler samisk historie. På bakgrunn av gjennomgang av lokalitetene, er det avdekket behov for at samtlige må revitaliseres. Det medfører et betydelig arbeid å støtte kommunene i disse prosjektene. Oppgradering er per februar 2025 i gang i Skjervøy, Evenes og Hattfjelldal.

Mål for tilrettelegging og skjøtsel

- Det skal tilrettelegges kulturmiljø som viser bredden av samiske levemåter og samiske bosettingsområder.
- Tilrettelagte kulturminner og kulturmiljøer skal bidra til å styrke kunnskapen om samisk historie, kultur og identitet.

Strategi:

- Tilse representativitet i geografi og livsform
- Videreutvikle digitale plattformer for formidling
- Fortsatt bredt samarbeid med lokale aktører
- Synliggjøre og bruke ulike samiske språk i formidlingen
- Årlig oppfølging av tilrettelagte lokaliteter i tråd med utarbeidet plan for skjøtsel og tilrettelegging

9. Kulturlandskap i jordbruket (UKL)

To samiske kulturmiljøer er freda, Sää´msijdd/ Skoltebyen kulturmiljø ble freda i 2000 og Ceavccageadje/Mortensnes kulturminneområde fra 1988.

Sää´msijdd/Skoltebyen er den gamle Neidensiidaens sommerboplass og inneholder tufter og gravplass som går tilbake til middelalder, samt et freda bygningsmiljø med blant annet det russisk-ortodokse St.Georgs kapell. Kulturmiljøet har den største ansamlingen av skoltesamiske kulturminner i Norge.

Sää´msijdd/Skoltebyen ble i 2019 valgt ut som nytt utvalgt kulturlandskap i jordbruket (UKL-område). Dette gir muligheter for, i samarbeid med Statsforvalteren i Troms og Finnmark, å få økte midler til tiltak for å ivareta det biologiske mangfoldet, kulturlandskapet og kulturhistoria innenfor området. Naturtypekartleggingen er ferdigstilt og ny skjøtelseshov plan fra 2017 er tatt i bruk. Det blir årlig gjennomført skjøtsel i henhold til planen.

Museet har arbeidet med skiltplan. De første skiltene blir montert i 2025. Andre tiltak har vært: Sennagress prosjekt og forprosjekt om bygging av bakerovn.

Sør-Varanger kommune jobber med å få laget en oppdatert forvaltningsplan. Når den er på plass, vil Sää´msijdd/Skoltebyen kunne motta mere tilskudd. Kommunen har videre lyst ut en tilbudskonkurranse for tilstandsregistrering av de freda bygningene i Sää´msijdd/Skoltebyen. I tillegg vil det sommeren 2025, med midler fra Riksantikvaren, bli gjennomført en refotografering av UKL-området slik at man vil få før- og nå-bilder.

Sametinget eier tre bygninger innenfor Sää´msijdd/Skoltebyen. To av bygningene er automatisk freda samiske bygninger, en aiti og Onterihuset, som ble satt istand i 2023-2024. I tillegg det verneverdige Hallonen-huset somer bygd rett etter 2. Verdenskrig. Hallonen-huset har manglet normalt vedlikehold over lang tid og det er nå problematisk å benytte huset til ulike arrangement. Det er Sametinget som er eier og ansvarlig for vedlikehold.

I forbindelse med et UKL-folkemøtet har befolkningen i Neiden uttrykt sterkt ønske om å få etablert økt aktivitet i Sää´msijdd Skoltebyen, gjerne knyttet til Hallonen-huset. De ønsket at bygget skal kunne brukes til fremtidig informasjonspunkt, samlingsplass og aktivitetssenter for Sää´msijdd Skoltebyen. Sametinget har nå startet en prosess for vedlikehold av Hallonen-huset slik at det skal kunne brukes i fremtiden.

Figur 28. Sää´msijdd/Skoltebyen med St.Georgs kapell. Foto Sametinget.

Utvalgte kulturlandskap i jordbruket (UKL) er rettet mot jordbrukets kulturlandskap og ivaretagelse av biologisk mangfold og kulturminner og kulturmiljøer. Det finnes flere UKL-områder i Norge med tilknytning til samisk kultur og tilstedeværelse. I tillegg til Sää´msijdd/ Skoltebyen er Goarahat – Sandvikhalvøya i Porsanger, Skárfvággi – Skardalen i Kåfjord, Engan – Ørnes og Kjelvik i Sørfold samt Kvelia i Lierne UKL-områder der samiske kulturminner og kulturmiljøer er en del av verneverdiene. Som eksempel har man i Skárfvággi/Skardalen lagt vekt på at området representerer ei typisk sjøsamisk bygd, med tradisjonelt bosettingsmønster og lang tradisjon i driftsformer. Området har et mangfold av ulike kulturmarkstyper med stor historisk dybde og mange kulturminner fra ulike tidsepoker. Det er positivt at også samiske kulturminner tilgodeses når det settes fokus på kulturlandskap i jordbruket.

Ceavccageađge/Mortensnes kulturminne- området kan vise til en 10.000 år kontinuerlig bosetningshistorie med store tuftegrupper, flere offerplasser og det største kjente urgravfeltet med over 400 graver med en bruksfase over 2500 år. I 2020 og 2021 ble det gjennomført en stor oppgradering av parkeringsplass og uteområdet rundt infobygget for å gjøre inngangsområdet til kulturmiljøet mer attraktivt og brukervennlig. Oppgraderingen var et samarbeid mellom Sametinget, Nasjonal turistveg og Nesseby kommune, og den nye parkeringsplassen og inngangsområdet ble åpnet av Sametingspresident Silje Karine Muotka 20. august 2021.

En gjentakende utfordring på Ceavccageađge/ Mortensnes er saueholdet i tufteområdet, som er ment som et skjøtselstiltak. Det var tenkt at beiting skulle være et tiltak mot tilvekst, men har ikke hatt den effekten ettersom sauene ikke beiter på ildtuer, som vokser i stort omfang på området. I stedet har saueholdet medført ekstra arbeid med fjerning av møkk. Nye og effektive skjøtelsesmetoder har

derimot gitt stor effekt på tuftområdet, som nå er fritt for ildtuer, og framstår både velstelt og innbydende for de besøkende. Sauholdet fører imidlertid til et mer levende kulturlandskap på Ceavccageađge/ Mortensnes og er i tråd med tradisjonell bruk av området.

Ved Ceavccageađge/Mortensnes er det også en mye brukt fiskeplass. Denne skaper utfordringer da turistfisket medfører forsøpling og uønsket ferdsel utenfor stier med påfølgende erosjonsskader. Museet ønsker stien stengt, men tilgang til fiskeplassen er nedfelt i fredningsbestemmelsene. Dette kreve en ny og omfattende fredningsprosess, og det er også lokal motstand mot å stenge fiskeplassen.

I årene etter at kulturmiljøfredningene ble vedtatt er det gjort flere endringer i områdene samt at undersøkelser med ny teknologi har gitt ytterligere kunnskap både om de kjente funnene og ved at flere nye kulturminner er påvist. Sametinget har med disse kulturmiljøfredningene opparbeidet seg god erfaring knyttet til tilrettelegging og skjøtsel og utviklet rutiner og nye metoder. Kulturmiljøfredninger er tiltak som ikke avsluttes. Vegetasjonen gror, besøk og bruk medfører slitasje og endret bruk over tid skaper nye behov for skjøtsel og tilrettelegging. Ny kunnskap og opparbeidete erfaringer skaper behov for endringer og revideringer.

I tillegg til kulturmiljøfredningene har Sametinget siden 2005 arbeidet for å få Várjjat siida med Ceavccageađge/Mortensnes kulturminneområde inn på UNESCOs liste over verdens natur – og kulturarv. I tillegg til Ceavccageađge/Mortensnes omfatter Várjjat siida områdene Noiddiidčearru/Kjøpmannskjølen, Gollevárri, Ruovdenjunlovta/Groppbakkengen og Rissebávte/Gressbakken. De aktuelle områdene er grundig dokumentert både ved befaringer i terrenget og ved hjelp av luftbåren scanneteknologi (LIDAR). Sametinget gjennomførte, i samarbeid med fylkeskommunen, over flere år en totalregistrering av fangstanlegget på Noiddiidčearru/Kjøpmannskjølen. På et relativt begrenset område ble det her registrert 1800 enkeltminner. I samarbeid med Varanger samiske museum er også kulturminneområdet i Ceavccageađge/Mortensnes totalregistrert.

Fangstanlegget på Gollevárri har vært LiDAR-scannet og det har vært gjennomført kontrollbefaring av hovedanlegget for å få verifisert LiDAR-dataene. Fremover gjenstår det å kontrollbefare utvidelsen av fangstanleggområdet mot Skiipagurra. Finnmark fylkeskommune har tidligere tilrettelagt boplassen på Gollevárri og en mindre del av fangstanlegget som et Fotefar mot Nord prosjekt på 90-tallet, et prosjekt for formidling og tilrettelegging av kulturminner i nord.

UNESCO var høsten 2019 på befaring i området. Deres rådgivende organer ICOMOS- International Council on Monuments and Sites og IUCN-International Union for Conservation of Nature har i ettertid avgitt en ekspertvurdering som ble lagt til grunn da Sametinget utformet hoveddokumentet for innskriving av Várjjat siida på tentativ liste. Dokumentet ble oversendt Riksantikvaren i 2023 og bidro til i at Riksantikvaren i sin faglige vurdering anbefalte Klima- og miljødepartementet å innlemme Várjjat siida på Norges tentativ liste over verdensarv. Kommunene som har kulturmiljøer som inngår i arjjat siida har i 2025 bekreftet at de fortsatt ønsker en innskriving.

Den videre prosessen avhenger av om Várjjat siida skrives inn på Norges tentative liste, og om Klima- og miljødepartementet vil arbeide videre med en nominasjon av Várjjat siida til UNESCOs verdensarvliste

Mål

- Sametinget har etablert gode rutiner som sikrer de kulturhistoriske verdiene i Ceavccageađge/Mortensnes og Sää' msijdd/Skoltebyen.
- Sametinget har en etisk forsvarlig forvaltning av gravene i begge kulturmiljøene.
- Fredningen av Sää' msijdd/Skoltebyen legger til rette for en bruk som bidrar til vedlikehold og utvikling av østsamisk kultur.
- Arbeidet med UKL-områder i Norge kommer samiske kulturminner og kulturmiljøer til gode

Strategi

- Arbeide videre for at Várjjat siida og Ceavccageađge/Mortensnes kulturminneområde skrives inn på UNESCOs liste over verdens natur – og kulturarv.
- Vurdere nye tiltak som kan minimere slitasje på kulturminneområdet på fiskeplassen på Ceavccageađge/Mortensnes.
- Følge opp arbeidet med Sää' msijdd/ Skoltebyen som et utvalgt kulturlandskap, med særlig vekt på vurdering og oppfølging av de automatisk freda bygningene i Sää' msijdd/Skoltebyen.
- Følge opp aktiviteten som skjer i UKL- områdene med samiske kulturminner overfor Statsforvalteren, kommuner, bygdelag og andre involverte.

10. Forvaltningsområder og samarbeid

Sametinget har forvaltningsansvaret for samiske kulturminner i hele landet. I praksis utøver Sametinget aktiv kulturminneforvaltning kun i det geografiske virkeområdet for konsultasjoner, som i sin tur knytter seg til hvor det er aktiv samisk reindrift i dag. Det finnes imidlertid samiske kulturminner også utenfor dette området, og Sametinget har forvaltningsansvar også for disse. Samiske kulturminner finnes også i hele Sápmi og et grenseoverskridende samarbeid her er derfor av stor betydning for vår felles kulturarv. Det kan videre reises prinsipielle spørsmål knyttet til dagens forvaltning av kulturminner i de samiske bruks- og bosettingsområdene. Dette knytter seg til hvordan forvaltningen av konkrete kulturminnetyper er organisert, eksempelvis for kulturminner som er så gamle at vi ikke kjenner etnisiteten til menneskene som formet disse kulturminnene.

10.1 Ny kunnskap om samisk bosetting i sør

Området hvor Sametinget driver aktiv kulturminneforvaltning i dag er ofte omtalt som det tradisjonelle samiske området. Dette omfatter områdene fra Finnmark og sørover til nordøstlig del av Innlandet, nærmere bestemt til og med Engerdal og Rendalen kommuner, og mot sørvest, de to kommunene Surnadal og Rindal i Møre og Romsdal. Enkelte kommuner sør for Trondheimsfjorden og ytterst ved trøndelagskysten er unntatt.

Det kommer imidlertid stadig ny kunnskap om kulturminner sør for det såkalte tradisjonelle samiske området. Det har vært samisk bosetning sør for Hardangervidda og helt sør til Setesdal. Nyere forskning ved blant annet Aursjøen i Lesja viser at det finnes samiske kulturminner datert til vikingtid. En ny fortolkning av en boplass datert til vikingtid ved Reinsennvatnet i Vestre Slidre viser at den kan settes inn i en samisk kontekst. I lys av ny kunnskap gjøres det også nye fortolkninger av andre allerede registrerte kulturminner. Dette er viktig kunnskap om samisk forhistorie. Ny kunnskap med basis i kulturminner kan medføre at utbredelsen av det tradisjonelle samiske området endres.

Figur 29. Utsikt mot Reinsenn i Valdres. I dette kulturlandskapet er det registrert en mulig samiske boplass fra jernalder. Foto Sametinget.

Det er lite kunnskap om omfanget av samiske kulturminner i områdene utenfor dagens aktive forvaltning. Kunnskapen som er tilkommet er på bakgrunn av enkeltstående prosjekter i avgrensede områder. Det er aldri gjennomført helhetlige registreringer med samiske kulturminner som fokus. Det er uklart hvor mange kulturminner som finnes i sør, og vest for det «tradisjonelle» samiske bosetningsområdet i Norge. Følgelig er det umulig å vite hvor mye som går tapt gjennom utbygging. Når Sametinget i hovedsak registrerer kulturminner innenfor det tradisjonelle samiske området, vil dette kunne føre til en skjevhet i grunnlagsmaterialet, som igjen bidrar til å opprettholde en upresis forståelse av det geografiske samiske bosettingsområdet.

Noen forvaltningsmessige utfordringer kan løses gjennom samarbeid med fylkeskommunene. Sametinget har den fremste ekspertisen på samiske kulturminner, en kompetanse også

fylkeskommunene kan ha nytte av. I dag informerer flere fylkeskommuner i sør, Sametinget når de finner noe som de tror kan knyttes til samisk kulturhistorie. Sametinget og tidligere Oppland fylke har siden 2016 hatt en formell samarbeidsavtale om forvaltningen av samiske kulturminner.

Det er viktig å følge opp de tydelige tegnene vi har på at den samiske bosettingen og bruken strekker seg utenfor det geografiske området man lenge har ansett som samisk bosettingsområde.

Mål

- Sametinget har etablert samarbeids- avtaler og rutiner for kunnskapsoverføring om samiske kulturminner med relevante fylkeskommuner utenfor dagens forvaltningsområde.

Strategi

- Utarbeide informasjonsmateriell/kursopplegg med informasjon om og opplæring i samiske kulturminner
- Initiere prosess for å få på plass samarbeidsrutiner med relevante fylkeskommuner.

10.2 Nordisk samisk kulturminnevern og internasjonalt arbeid

Det grenseoverskridende samarbeidet med øvrige land med samisk befolkning er i dag sporadisk. Norge er kommet lengst med en egen samisk kulturminneforvaltning. Dette mangler både i Sverige, Finland og Russland. I forslaget til Nordisk samekonvensjon slås det fast at Sametinget eller myndigheter i samarbeid med Sametinget, samiske museer eller andre samiske institusjoner skal ha ansvar for spørsmål om samisk kulturarv. Samekonvensjon vil dermed kunne føre til endringer i kulturminneforvaltningen i Sverige og Finland og derigjennom føre til et sterkere samisk kulturminnevern over landegrensene. Et formelt samarbeid bør opprettes gjennom samarbeidsorganet Samisk parlamentarisk råd (SPR), der de tre sametingene fra Norge, Finland og Sverige er representert.

Sametinget har i mange år også jobbet i forhold til Unescos konvensjon av 17. oktober 2003 om vern av den immaterielle kulturarven. Samarbeidet har stort sett vært på et allsamisk nivå, og har resultert i både konferanser, workshops samt arbeid med immateriell kulturarv innenfor SPR. Videre har Unesco- sekretariatet oppfordret Norge om bistand til å få urfolk mer involvert i konvensjonen. Da Stortinget vedtok ratifiseringen av konvensjonen i 2007, fremgikk det også av vedtaket at implementeringsarbeidet i Norge skal ha særlig fokus på urfolk og nasjonale minoriteter. Kulturrådet har fått delegert ansvaret for implementering av konvensjonen i Norge. En tanke er at man burde få på plass et eget urfolksforum også innenfor konvensjonen om immateriell kulturarv. Et eget urfolksforum vil i langt større grad kunne påvirke konvensjonsarbeidet i den retningen som er viktig for urfolk, bl.a. at man oppnår vern på urfolks premisser.

Mål

- Et etablert forum for samhandling, kunnskapsbygging og felles strategiarbeid for samisk kulturminnevern i hele Sápmi.
- Forvaltning av samisk immateriell kulturarv skjer på urfolks premisser og i tråd med samisk selvbestemmelse.

Strategi

- Arbeide for et felles kulturminnesamarbeid gjennom samisk parlamentarisk råd.
- Vurdere å fremme forslag om etablering av et eget urfolksforum innenfor konvensjonen om immateriell kulturarv i samarbeid med Kulturrådet

10.3 Todelt forvaltning og ansvarsfordeling

Sametinget har forvaltningsansvar for den samiske kulturarven, og det samiske folket har rett til egen fortid og historie. Sametingets utgangspunkt er at samene har den samme rett som andre til å se sine områder og sin kulturarv i lys av tidslinjer som strekker seg tilbake til sporene etter fangstsamfunn i steinalderen.

I lys av dette er det noen utfordringer knyttet til den todelt forvaltningen og eksisterende praksis. Dette ble spesielt aktualisert da myndighet til å gi dispensasjon fra kulturminneloven fra januar 2020 ble flyttet fra Riksantikvaren til Sametinget og den regionale kulturminneforvaltningen. Fram til januar 2020 var praksis at Sametinget og fylkeskommune avga hver sin vurdering og innstilling om dispensasjon til Riksantikvaren for sine respektive ansvarsområder. Utfordringen som nå er aktualisert er knyttet til kulturminnetyper hvor det er uavklart om de faller inn under Sametingets eller fylkeskommunenes ansvarsområde. Tidligere har dette blitt løst gjennom dialog mellom Sametinget og den enkelte fylkeskommune og felles pragmatiske løsninger. Dersom Sametinget og fylkeskommunen ikke var enig om hvem som var rette forvaltningsmyndighet har begge hatt mulighet til å gi sine vurderinger og innstillinger til Riksantikvaren. Deretter var det Riksantikvaren som fattet et vedtak om eventuell dispensasjon. Det har sjelden oppstått situasjoner der Sametinget og fylkeskommunene har hatt motstridende vurderinger av om det bør gis dispensasjon. I forbindelse med endringene fra 1 januar 2020 hvor Sametinget og Fylkeskommunene ble delegert myndighet til å innvilge dispensasjoner fra kulturminneloven, kreves det større klarhet i hvem som er rette dispensasjonsmyndighet for de ulike kulturminnetypene.

Kulturminner og kulturminnetyper kan på forskjellig måter defineres som samiske. De kan defineres som samiske når muntlige og/ eller skriftlige kilder knytter dem til en samisk kultursammenheng. Et annet utgangspunkt for at kulturminner identifiseres som samiske er at forskningsresultater sannsynliggjør at de viser til samisk historie og forhistorie. Kulturminner fra tiden før man finner de kjente samiske trekkene kan også defineres som relaterte til den samiske forhistoria. De fysiske sporene fra den tidlige forhistoria inngikk i skiftende faser preget av både brudd, endring og kontinuitet, og er også forutsetninger for og en del av de prosessene som ledet til det som etter hvert ble samisk kultur. Det vi i dag kjenner som samiske kulturminner er resultatet av konkrete historiske prosesser som har foregått over lang tid i Sápmi. Forhistoria er derfor av betydning for dagens samiske kultur og samfunn. På samme måte som forhistoria er av betydning for den seinere norrøne og dagens norske kultur.

Figur 30. Hellemaleri fra Ruksebákti, Porsanger kommune. Det vi i dag kjenner som samiske kulturminner er resultatet av historiske prosesser som har foregått over lang tid i Sápmi. Også hellemalerier og helleristninger kan sees i lys av dette. Foto Sametinget.

Utfordringene knytter seg særlig til to forhold;

1. Hvordan vi i praksis, med ei todelt forvaltning, skal forvalte kulturminner fra tida før klare samiske kulturtrekk er etablert. Disse kulturminnene er, som presisert innledningsvis, også et bakteppe for den samiske forhistoria og en forutsetning for utviklingen av det vi senere kjenner som samiske kulturuttrykk.
2. Sápmi finnes i tillegg kulturminnetyper som det kan være vanskelig å datere eksakt og som til dels har kommet til både forut for og etter at klare samiske kulturtrekk har etablert seg. Særlig kan her nevnes bergkunst med helleristninger og hellemalerier, fangstanlegg for villrein med ledegjerder, skyteskjul og fangstgroper. Sametinget erfarer at det kan være utfordrende å komme til enighet om hvem som har forvaltningsansvaret for slike kulturminner.

Når Sametinget og fylkeskommunene fra 2020 selv fatter dispensasjonsvedtakene, aktualiseres dilemmaene og utfordringene som er beskrevet ovenfor. Det er derfor nødvendig å få konkretisert og avklart ansvarsområdene gjennom en prinsippdiskusjon. Det er ikke tilfredsstillende å avklare ansvarsforholdene gjennom saksbehandling av enkeltsaker.

I Sápmi er det naturlig å anse alle forhistoriske kulturminner også som del av vår kulturarv. I enkelte områder, hvor det har vært en tilnærmet ensidig samisk bruks- og bosetting fram mot middelalderen, ønsker Sametinget å ha et samlet forvaltningsansvar. En slik forutsetningen lå til grunn da Riksantikvaren vedtok at Sametinget skulle ha forvaltningsansvaret for kulturminneområdet Ceavccageađgi/Mortensnes i Unjargga gielda/Nesseby kommune. Området har kulturminner som representerer kontinuerlig bosetting fra eldre steinalder og fram til i dag. Riksantikvaren skriver i sin

begrunnelse at det er «naturlig å betrakte de eldre kulturminnene på Ceavccageadgi/Mortensnes som forutsetninger for utviklingen av en identifiserbar samisk kultur og etnisitet».

Samtidig er det ikke tvil om at ulike grupper med ulik kulturell tilhørighet andre steder i Sápmi har satt spor i og har tilhørighet til det samme landskapet langt tilbake i tid. Eksempelvis norrøn bosetting langs kysten fra Midt-Troms og sørover i Nordland og Trøndelag og i slike områder er ei todelt forvaltning naturlig. I middelalderen startet norsk innvandring til samiske bosettingsområder Nord-Troms og Finnmark og senere også kvensk innvandring. Ei eventuell endring av forvaltningsmodellen er imidlertid en lang prosess og krever endringer i forskrift og lovverk og er derfor en tematikk Sametinget har et langt tidsperspektiv på.

Sametinget ønsker på kort sikt å styrke sitt forvaltningsansvar for en større andel av kulturminnene i hele Sápmi. Kulturminnetyper som i tid strekker seg forut for og inn i fasene etter etablering av samisk etnisitet er ofte så tett tilknyttet samisk kulturhistorie og etableringen av samisk etnisitet at de bør forvaltes av Sametinget, eksempelvis, innretninger for villreinfangst og bergkunst i samiske områder. Eldre skriftlige kilder og samisk terminologi knytter dem til samiske fangstasamfunn. Enkelte fangstanlegg kan dateres til siste del av steinalderen, og dette vitner om kontinuitet i samisk kultur og landskapsbruk.

Sametinget mener at det er nødvendig å revidere dagens praksis mellom Sametinget og fylkeskommunen. Behovet for bedre presisering av ansvarsområder for enkelte kulturminnetyper er aktualisert når disposisjonsmyndigheten nå er lagt direkte til Sametinget og fylkeskommunene.

Sametinget ønsker en revidering og oppdatering av hvilke kulturminnetyper dette konkret bør omfatte. Vi tok derfor i 2024 initiativ ovenfor de tre nordligste fylkeskommunene og Riksantikvar til en prosess rundt disse utfordringene. Det viste seg imidlertid vanskelig å få dialog med fylkeskommuner og Riksantikvaren om denne tematikken. Forutsetningene til å få til en dialog rundt dette vil trolig endre seg de kommende årene. I kulturmiljølovutvalgets innstilling som kom i mars 2025 er det foreslått å lovfeste at Sametinget og Fylkeskommunen kan inngå avtaler om ansvarsfordeling knyttet til typer av kulturminner. Videre at dersom man ikke kommer til enighet må loven legge til rette for at spørsmålet blir avgjort på statlig nivå. Sametingets mål står fast, men vi avventer nye initiativ til arbeidet med ny kulturmiljølov er fullført.

Mål

- Sametinget forvalter en større andel av kulturminner som er sentrale for og nært knyttet til utviklingen av samisk kultur.

Strategi

- Ta initiativ til avtale med fylkeskommunene om ansvarsfordeling av enkelte kulturminnetyper. Arbeidet avventes til det i lovverket og statlige føringer ligger bedre til rette for inngåelse av slik avtale.

11. Økonomiske og administrative konsekvenser

Oppfølging av meldingen vil skje gjennom de årlige budsjettene der det utarbeides delmål og handlingsplaner for de respektive områder. Meldingen har et langsiktig perspektiv, og det vil være naturlig å ha en gjennomgang av meldingen etter tre-fire år for å vurdere om de definerte målene er oppnådd.

Meldingen legger opp til et mer aktivt og utadrettet samarbeid med ulike samarbeidspartnere så som kommunene, samiske museer og ulike organisasjoner. I tillegg vil kontakt og oppfølging av den store gruppen nye eiere av freda bygninger være avgjørende for å ta det ansvaret Sametinget har for automatisk freda samiske bygninger. Den utadrettede virksomheten vil kreve betydelig økning av administrative ressurser. Det samme vil dokumentasjon og formidling av samiske kulturminner utgjøre.